

С. М. Шевченко

3.8. ШКОЛИ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН — ОДНА З ФОРМ ЗОВНІШНЬОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

3.8.1. Російські школи в УСРР в умовах українізації

З початком українізації етнічні росіяни й русифіковані українці почали зазнавати певних труднощів, пов'язаних із поширенням української мови як офіційної. Запроваджуючи українську мову в шкільну освіту, уряд стикнувся з потребою визнати статус російської мови, яка в усіх радянських республіках мала статус міжнаціональної. Звуження сфери її використання (на користь української мови та рідних мов народів, котрі проживали на території Радянської України) як наслідок політики українізації викликало незадоволення в етнічних росіян республіки і зрусифікованих українців.

Це пояснювалося тим, що в суспільстві домінував сформований ще в XIX ст. стереотип про некультурність, нерозвинутість української мови, яку називали «селянським діалектом» правильної російської мови. На жаль, багато українців, котрі мігрували до міста наприкінці XIX — на початку XX ст., намагалися вживати в повсякденному житті російську мову, що, на їхню думку, мало свідчити про причетність до міської культури, «освіченість». Певне зневажливе ставлення до української мови, історії, культури спостерігалось і в середовищі етнічних росіян в УСРР, особливо жителів Донецького, Одеського, Кримського та Харківського регіонів⁷²⁰.

Порівняно з Харківським округом у Донецькому домінували російські початкові (I концентр) і семирічні (II концентр) школи. Серед початкових у Донецьку переважали з російською мовою навчання — 52,5%, а з українською в Харківській — 84,3%,

⁷²⁰ ЦДАВОВ України. Матеріали Наркомату освіти. Справа національних шкіл (звіти, протоколи, навчальні плани, програми та ін.) // Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 59, арк. 53–59.

де навчался 82,7 і 21% учнів. Значно більшу частку становили російськомовні школи серед семирічок (Донецький округ — 85,4%, від загальної кількості учнів — 82,3%) та школи зі змішаними мовами навчання — українсько-російські — 21%, від 20% учнів (у Харківському окрузі — 16 від 23,9% учнів). Така динаміка призвела до певної диспропорції: у місті учнів-росіян було більше, ніж тих, які мали можливість навчатися російською мовою. Рідною її визнавали — 52,7% міського населення Харківського округу (по Харкову цей відсоток був вищим, ніж 19% — сільського)⁷²¹. У Донецькому — 91% жителів розмовляли російською мовою й лише 5% — українською^{722*}.

В УСРР керівництво російських шкіл намагалося відстоювати свої інтереси як національної меншини⁷²³. Тому перспектива поступитися статусом провідної нації, втратити пріоритетність у задоволенні своїх національно-культурних потреб викликала негативне сприйняття українізації майже серед усіх верств російського населення незалежно від освітнього рівня, суспільного становища й політичних уподобань. Українізацію росіяни сприймали як наступ на свої права, не бажаючи інтегруватися в українську культуру. Такі зміни в національній політиці мали для росіян України зовсім інше значення, ніж для інших етнічних груп. По-перше, змінювався політико-правовий статус — з титульної нації росіяни перетворювалися на національну меншину; по-друге, українізація передбачала сприяння розвитку україномовного середовища в регіонах УСРР, відродженню мови й культури національних меншин, а отже, її неминучим наслідком ставало звуження сфери функціонування російської мови і втрата росіянами пріоритету в задоволенні на-

⁷²¹ ЦДАГО України. Отчеты Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о деятельности за 1922/23 уч. год. Сводки, статистические сведения Народного комиссариата просвещения (НКП) о сети учебных заведений, количестве студентов в них, состоянии научных учреждений, количестве ликпунктов по губернии Украины и др. вопросам. 1 января 1923 — 11 дек. 1923 г. // Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1776, арк. 198.

⁷²² ЦДАВОВ України. Всероссийский перепись населения Донбасу у 1922 р. Ф. 2605, оп. 6, спр. 348, арк. 2; ЦДАГО України. Отчеты НКП УССР в ЦК КП(б)У о деятельности за 1922/23 уч. год. Сводки, статистические сведения НКП о сети учебных заведений в Украине и др. вопросам. 1 января 1923 — 11 дек. 1923 г. // Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1776, арк. 198.

* У Донецькому окрузі надзвичайно швидко зростала кількість російського населення, здебільшого завдяки механічному приросту (трудовій міграції в СРСР).

⁷²³ Київський обласний державний архів (КОДА). Справа Наркомату освіти УСРР. Матеріали про стан та розвиток національної освіти в Україні (законодавчі акти, статистичні звіти національних шкіл та ін. докладні матеріали відносно шляхів реалізації політики коренізації, поширення національних шкіл) // Ф. 141. — Оп. 1. — Спр. 8, арк. 63.

ціонально-культурних потреб. Так, влада УСРР зіткнулася з піднесенням невдоволення етнічних росіян та російськомовних громадян з їх ворожим ставленням до здійснюваних заходів українізації державного апарату, освіти, преси тощо.

Законодавчі акти ВУЦВК (1920—1922), Декларації про соціальне виховання дітей в УСРР (1920), частково декларації Наркомосвіти РСФРР «Основні принципи єдиної трудової школи» (1918) передбачали такі положення: право кожного громадянина УСРР на вільний доступ до освіти, українська і російська мови як загальнодержавні стали обов'язковими для вивчення в навчальних закладах; забезпечувалося представникам усіх націй і національних меншин, які населяють Україну, «навчання на їх рідній мові» (п. 23)⁷²⁴.

З введенням низки законодавчих актів, декларацій та інших документів щодо змін навчально-виховного процесу російські школи здебільшого ставали російсько-українськими з українськими та російськими класами. Але до них потрапляло більше українських дітей, і російські родини на початку 20-х років не хотіли віддавати дітей до новостворених шкіл. Вони намагалися навчати дітей у школах, які залишалися російськомовними. Так, у Донецьку, Одесі та Харкові функціонувало більше російськомовних шкіл, ніж у сільській місцевості, і тут було краще організовано навчальний процес порівняно з іншими регіонами й сільською місцевістю, де переважало україномовне населення й відповідно було більше українських шкіл. Отже, спостерігалася виражена соціальна (національна) зовнішня диференціація сільської та міської школи в УСРР. Особливо яскраво це простежувалося в Донецькій губернії. Так, на 1922/23 навчальний рік у 83 трудових школах навчання здійснювалося лише російською мовою, у 20 (2 %) — мішаною російсько-українською. Українських шкіл на всю губернію налічувалося лише 7 (1 %), і всі вони розташовувалися в сільській місцевості. Із 120 дитячих будинків жоден не був україномовним, тоді як російськомовних налічувалося 107 (89 %), а зі змішаною російсько-українською мовою — 9 (8 %)⁷²⁵.

Аналіз звітів НКО УСРР про діяльність російських шкіл м. Сталіно (нині Донецька), Києва, Одеси й Харкова за 1922/23 навчальний рік свідчить, що в процесі українізації в російських школах акцент робився на розвитку української мови, культури

⁷²⁴ Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр. : [зб. док.]. — К. : Політвидав України, 1959. — Т. 1. — С. 158.

⁷²⁵ ЦДАГО України. Отчеты Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о деятельности за 1922/23 уч. год. Сводки, статистические сведения Народного комиссариата просвещения о сети учебных заведений по губернии Украины и др. вопросам. 1 января 1923 — 11 дек. 1923 г. // Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1776, арк. 195.

й освіти⁷²⁶. Найбільше українізація в російськомовних регіонах торкнулася сільської місцевості. Російськомовні школи пристосувалися до українізації, бо в 1923 р. вкотре протоколами засідань Наркомосу УСРР підтверджувалося введення до навчальних закладів викладання української мови та українознавства⁷²⁷. Наприклад, один день на тиждень присвячувався позакласним заходам із розвитку елементів національної російської культури та мистецтва, але робота в гуртках спрямовувалася на розвиток українізації⁷²⁸. В українських групах Донецької змішаної російсько-української школи (1922/23 навчальний рік) працювали гуртки фольклору, національної вишивки, вивчення елементів українських танців, а також малювання та гончарства⁷²⁹. Дітей заохочували до участі в різних заходах. Із російських сімей було важче залучити до вивчення української культури, а особливо до участі в українських виставах. Діти відмовлялися і спілкувалися лише російською мовою, а ті, котрі й брали участь, розмовляли мішаною українсько-російською мовою. Таке примусове навчання для російських школярів практикувалося в міських школах, а в сільських панувала українська мова і культура.

Цікавим джерелом інформації з досвіду українізації сільської школи в регіоні був журнал «Освіта Донбасу»⁷³⁰. Автор статті «З досвіду українізації сельшколи» П. Цимбал аналізує труднощі в українізації у Слов'яносербському районі Донецької губернії: «Серед вчителів школи був лише підкований в справі розв'язання національного питання актив, що завжди міг виступити як захисник українізації школи, а сперечатись довелось багато»⁷³¹. Отже, навіть зрусифіковане населення сільських районів не завжди підтримувало українізацію навчальних закладів, тому доводилося використовувати методи агітації. Влітку 1923 р. в усіх українських селах району було проведено кампанію з виявлення бажаної мови навчання в школі: «Українізація... переводилась в життя або за згодою загальних зборів населення, або ж за постановою місцевої сільради... Селянство... досить легко і свідомо погодилось на українізацію школи»⁷³². Як ба-

⁷²⁶ Там само. — Арк. 194–197.

⁷²⁷ Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР та матеріали до них (5 травня – 28 серпня 1923). Протокол №29 від 7 серпня 1923 р. // Ф. 66. — Оп.3. — Спр. 12, арк. 66, 103.

⁷²⁸ Там само.

⁷²⁹ КОДА. Матеріали про стан та розвиток національної освіти в Україні (статистичні звіти національних шкіл та ін.) // Ф. 141. — Оп. 1. — Спр. 8, арк. 130.

⁷³⁰ Работа Губоно по украинизации // Освіта Донбасу. — 1923. — №4. — С. 74.

⁷³¹ Цимбал П. З досвіду українізації сель школи / П. Цимбал // Освіта Донбасу. — 1923. — № 4. — 123 с.

⁷³² Работа Губоно по украинизации // Освіта Донбасу. — 1923. — №4. — С. 123.

чимо, українське населення погоджувалося на українізацію школи і «будь-яких заяв проти українізації на батьківських зборах, засіданнях сільради, шкільної ради в жоднім селі не було... Вчать дітей, уміють діти читати, ну й добре казали селяни...»⁷³³.

У своїй діяльності російські школи спирались на підтримку вищих органів влади та державного управління України. Їх офіційний статус закріплювався Декретом РНК УСРР від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ». У міських семирічках переважали учні неукраїнської національності, передусім росіяни та євреї, які, на думку дослідника В. Липинського, «більш охотно, ніж українці, йдуть до школи, особливо до семирічок»⁷³⁴.

Про перші підсумки українізації звітував у 1924 р. Я. Ряппо в доповіді про стан українізації у шкільній справі. Він навів дані про співвідношення між кількістю українського населення та охопленням дітей школою з україно-, російсько- і двомовним навчанням в окремих губерніях на 1 жовтня 1923 р (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Охоплення дітей українськими, російськими та українсько-російськими школами в 1923 р., %⁷³⁵

Губернії	Питома вага українського населення	Питома вага українських шкіл	Питома вага українсько-російських шкіл	Питома вага російських та шкіл інших національностей
Харківська	79,2	29,1	49,2	21,7
Донецька	47,9	0,4	0,7	98,9
Полтавська	78,5	54,9	14,3	2,3
Катеринославська	78,5	54,9	-	30,8
Київська	76,8	92,8	-	7,6
Чернігівська	87,9	52,0	15,0	32,0
Волинська	70,5	87,7	1,0	11,3
Подільська	81,6	89,6	0,6	9,8
Одеська	53,6	34,0	34,0	32,0
По Україні	72,5	61,3	11,4	27,3

⁷³³ Состояние народного просвещения на Украине в 1924/25 уч. году : тезисы к докладу Я. Ряппо. — Харьков : Госиздат Украины, 1925. — С. 15.

⁷³⁴ Там само; Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УРСР у 20-ті роки. : автореф.... докт. іст. наук : 07.00.01 / В. В. Липинський. — Х., 2002. — XIII.

⁷³⁵ Державний архів Донецької області (ДАДО). — Ф. Р-2, оп. 1, спр. 3, арк. 67—69; Состояние народного просвещения на Украине в 1924/25 уч. Году : тез. к докладу Я. Ряппо. — Харьков : Госиздат Украины, 1925. — С. 67—69 с.

За даними таблиці, питома вага російських шкіл у Донецькій губернії була найвищою — 98,9%, українських лише — 0,4 і українсько-російських — 0,7%⁷³⁶. Можна стверджувати, що в Донецьку переважали російськомовні школи. В цілому темпи українізації в Донбасі були досить повільними і проблем для розвитку в регіоні російської мови і культури не виникало⁷³⁷.

Серед питань, що мали підвищити ефективність навчального процесу, було забезпечення російських шкіл українськими підручниками, та іншою навчальною літературою. На початку 1920 р. шкільні підручники друкувалися в Харкові, але забезпечити зростаючу мережу навчальних закладів було неможливо. Наприклад, у звіті Я. Ряппо про стан народної освіти в Україні у 1924/25 навчальний рік наголошувалося, що обсяг книжкової продукції зростає: «Поруч із Держвидавом працює видавництво «Червоний шлях»..., яке друкує журнали «Шлях освіти», «Шлях до комунізму», «Радянська Освіта» та інші... Зросла питома вага українських книг до 55,4%, але найбільші досягнення Держвидав має по видавництву підручників. Кількість цієї продукції виросла втричі. Масова школа вже забезпечена українською книгою на 50%..., але досить гострим є питання розповсюдження книжок»⁷³⁸. Щодо справ у регіонах, вони були гіршими. На сесіях інспекторів народної освіти Сталінської губернії 1926 р. підкреслювалося, що в місцеві школи необхідно надати хоча б один підручник на десять учнів⁷³⁹, «підручників до виданих НКО програм немає... укомплектування шкіл підручниками спізнюється та затримується... на останні групи (5—7) зовсім не постачається»⁷⁴⁰. У найгіршому становищі перебували українізовані сільські школи, де «будь-яких коштів на підручники та приладдя до письма не було. Доводилось працювати цілий рік з букварем, що був у вчителя, та крейдою, що її приносили учні; треба було весь матеріал цього букваря (звичайно не тільки букваря) друкованими літерами переносити на дошку, замість зошитів та олівців

⁷³⁶ ДАХО. Херсонський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Декрет Всеукраїнського Центрального исполнительного комитета и СНК УССР, протоколи засідань Одеського Губисполкома о мерах обеспечения равноправности языков и содействию развитию украинского языка, 1 августа 1923 р. — 16 июля 1925 г. // Ф.Р-2, оп. 1, спр. 1, арк. 373.

⁷³⁷ Цимбал П. З досвіду українізації сель школи / П. Цимбал // Освіта Донбасу. — 1923. — № 4. — 123 с.

⁷³⁸ Протоколи засідань колегії Накромосу УСРР за 1925 р. кварталний звіт про його роботу за червень — вересень 1924 р. Листування з Наркомосом РСФРР та його відділами про стан роботи по самоосвіті на Україні... // 166. — Оп. — 4. — Спр. 104, арк. 518.

⁷³⁹ Там само.

⁷⁴⁰ Цимбал П. З досвіду українізації сельшколи / П. Цимбал // Рад. шк. — 1926. — № 6. — С. 72—76.

користуватися крейдою й партами»⁷⁴¹. Адже у бібліотеках і сільбудах усі книжки російською мовою, зберігався певний запас старих підручників, дотримувалася певна традиція забезпечення російськомовних шкіл⁷⁴². Це пояснювалося тим, що в цей час росіяни в УСРР становили значну частину населення. Згідно з результатами перепису населення 1926 р. в УСРР їх частка становила 9,2%, тобто вони лідирували серед інших національних меншин (євреї — 5,4%, поляки — 1,6, німці — 1,3, молдавани — 0,9, греки — 0,4, болгар — 0,3, білоруси — 0,26, інші народи — менше 0,01%). Загалом за переписом 1926 р. росіяни налічувалося 3,2 млн⁷⁴³.

У цей рік була прийнята постанова колегії НКО «Про обов'язкове вивчення в школах нацменшин трьох мов: української, російської та рідної» (1926). У постанові ВУЦВК та РНК УСРР «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури» (1927) зазначалося, що мови всіх національностей УСРР є рівноправними; декрети, постанови та накази ВУЦВК, РНК та інших урядових установ потрібно публікувати українською та російською мовами, а також мовами національних меншин; до навчального плану шкіл і дитячих будинків запроваджувалися як обов'язкові дисципліни українська мова та українознавство; російську мову в усіх школах і дитячих будинках з неросійським населенням належало викладати як обов'язкову дисципліну відповідно до встановленого навчального плану; навчання у школах фабзавучу, на робітничих курсах мало відбуватися рідною мовою, у профшколах та вищих навчальних закладах — українською, за винятком шкіл, призначених для потреб національних меншин⁷⁴⁴. Ця постанова забезпечувала навчання рідною мовою учнів в усіх школах і водночас була кроком до русифікації, бо в усіх школах російська мова затверджувалася як обов'язкова. Постановою об'єднаного пленуму ЦК КП(б)У від 19 квітня 1927 р. російській мові надавався особливий статус і

⁷⁴¹ Там само.

⁷⁴² Там само. — С. 74.

⁷⁴³ Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. — Х., 1928. — С. 4.

⁷⁴⁴ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦВК. — Харьков, 1927. — С. 100, 108. Постанови ВУЦВКу, РНК, Держплану і Наркомосу УСРР, інструкції, положення проекти нарад, доповіді, відомості, листування та інші матеріали щодо проведення загального навчання в Україні (30 липня 1924 р. — 16 січня 1926 р.) // Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 105, арк. 506; Постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про забезпечення рівноправності мова про сприяння розвитку української культури» // Бюл. Нар. Комісаріату освіти. — 1927. — 1—15 серп. (№ 30/31). — С. 1—11.

в усіх закладах освіти запроваджувалося вивчення російської мови як основного предмета поряд з іншими⁷⁴⁵.

У 1927 р. на українську мову навчання було переведено 14 600 шкіл, сотні шкіл — на єврейську, польську, німецьку, молдавську, татарську та ін. Під час реалізації політики радянської влади щодо забезпечення кожної національності рідною школою виявлено такі результати (табл. 3.15)⁷⁴⁶.

Таблиця 3.15

Забезпечення національностей рідною школою, %

Об'єкти дослідження	Українці	Росіяни	Євреї	Поляки	Німці
Кількість населення за національністю (перепис 17 грудня 1926)	80,1	9,2	5,4	1,6	1,4
Учні за мовою навчання (перепис 15 грудня 1927)	75,8	10,6	2,9	0,9	1,4

За даними таблиці кількість російських шкіл перевищувала відсоток російського населення, а українських — не відповідала національному складу населення. Тобто в деяких регіонах УСРР українізації не приділялася достатня увага, зокрема в таких містах з притаманними їм русифікаторськими тенденціями, як Дніпропетровськ, Сталіно, Конотоп, Маріуполь, Чернігів, Миколаїв. Про результати національної політики свідчать такі показники: на 1 грудня 1928 р. в УСРР налічувалося 557 двомовних (зокрема 336 українсько-російських, у 69 школах — українська не викладалася), 10 тримовних шкіл. Російська мова вивчалася в усіх школах, тоді як українська мова — далеко не в усіх, зокрема російських⁷⁴⁷.

Найважливішим у 1926—1928 рр. було питання становища росіян у республіці, бо їхній статус не був визначений. Росіяни, згідно із засадами політики коренізації, не мали статусу національної меншини. З одного боку, це ніби підвищувало суспільний статус етносу, прирівнюючи його до українців, з іншого — у міру розширення та якісного поглиблення українізації і ставлення до росіян як однієї з найвпливовіших етнічних громад, політика українського уряду в цьому питанні зазнавали відчутних змін. Високопосадовці по-

⁷⁴⁵ ЦДАГО України. Центральний комітет Комуністичної партії України. Постанова об'єднаного пленуму ЦК КП (б) У про надання російській мові особливого статусу від 19 квітня 1927 р. // Ф. 1. — Оп.6. — Спр. 151, арк. 158.

⁷⁴⁶ Авдієнко М. О. Народна освіта на Україні / М. О. Авдієнко. — Х.: ЦСУ, 1927. — С. 20, 34.

⁷⁴⁷ Сірополко Степан. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. — К.: Наук. думка, 2001. — С. 861; Постанова XI Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів на доповідь «Про стан та перспективи культурного будівництва» // Бюл. Нар. Комісаріату освіти. — 1929. — 15—22 лип. (28). — С. 6.

всаякчас заявляли, що вони запроваджують українізацію вимушено й тимчасово, втім ці заяви не задовольняли найбільш політизованої частини російської громади, яка виступала проти «насильницької українізації». На відміну від інших етносів, що визнавалися національними меншинами і вже мали свої адміністративно-територіальні одиниці, проблеми росіян чимдалі ускладнювалися. Адже в умовах перших кроків українізації, коли місцеві органи переважно працювали російською мовою «... не було... потреби у виділенні окремих російських рад і районів»⁷⁴⁸. Представник Наркомосу Левітан вважав, що «... Поширювати згори донизу цей принцип [введення до штатів нацменустанов російського представника] так само, як ми робимо стосовно інших нацменшин, щодо росіян не потрібно»⁷⁴⁹. Проте обурення російської громади на тлі поглиблення українізації вимагало відповідних реакцій з боку державної влади. ЦК КП (б) У визнав, що уряд припустився помилок, які позначилися на забезпеченні культурних потреб російських робітників⁷⁵⁰. Тому ідея виокремлення російських адміністративно-територіальних одиниць, висунута наприкінці 1926 — на початку 1927 р., означала фактично новий етап в історії коренізації на Україні, адже передбачала надання росіянам статусу національної меншини, хоча їхня мова водночас визнавалася однією з двох найпоширеніших офіційних мов УСРР.

Загострення проблеми неприйняття росіянами зростаючих темпів українізації спонукало українських урядовців до вагомих і швидких дій. У 1927 р. представник від росіян був уведений до складу ЦКНМ, а Комісія розпочала підготовчу роботу з виокремлення російських адміністративно-територіальних районів. Спочатку чітких уявлень про напрям діяльності в цій справі не було, оскільки значна частина росіян проживала в містах, побутувала думка про необхідність створення в них адміністративно-територіальних одиниць, хоча в цілому місто не розглядалося більшовиками як імовірний полігон для національних адміністративно-територіальних експериментів. Питання роботи серед росіян стало першочерговим у порядку денному українського уряду: «Ми повинні будемо піти по лінії оформлення та виокремлення російських адміністративно-територіальних одиниць районів, сіл, селищ міського типу і, мабуть, районів в окремих містах, російських районних рад, у містах, де є російські робітничі квартали, де працюють російські робітники, для того, щоб можна було краще обслуговувати, підійти впритул до потреб, інтересів російського населення, російських пролетарів

⁷⁴⁸ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8—11 января 1927 года: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. — Харьков, 1927. — С. 28.

⁷⁴⁹ Там же. — С. 99.

⁷⁵⁰ Там же. — С. 100.

у наших пролетарських центрах («Чергові завдання по роботі серед національних меншин»)⁷⁵¹. Отже, українські діячі були готові йти на виняткові поступки російській громаді у питаннях її облаштування в республіці й визначити роль росіян у політичному житті. Так, у 1926 р. на теренах УСРР з'явилися перші 122 російські національні сільські ради, наступного року їх налічувалося вже 292. За даними уряду, рівень етнічної концентрації в російських сільрадах був одним із найвищих в республіці — 89,7%, загалом вони охопили 48,7% росіян, які проживали в сільській місцевості. Чисельність російських сільрад зростала до початку 30-х років. У 1931 р. росіяни мали 372 сільські ради та дев'ять селищних: Щербинівську, Артемівську, Північну, Добрянську, Путивльську, Радульську, Сорокинську, Изваринську та Краснодарську⁷⁵².

Протягом 1927 р. в УСРР були створені дев'ять російських районів: Путивльський (Глухівської округи), Кам'янський (Запорізької), Петровський, Сорокинський, Станично-Луганський (Луганської), Терпінянський (Мелітопольської), Олексіївський, Старовірівський та Чугуївський (Харківської округи). Станом на 1931 р. налічувалося вісім російських національних районів (Путивльський, Великопісарівський, Чугуївський, Олексіївський, Верхньо-Теплівський, Сорокинський, Кам'янський і Терпінянський). Російські райони становили третину національних районів УСРР. Хоча їх створення відбулося у стислі строки, це не означало, що робота з їхнього відокремлення відбувалася без ускладнень. Найважчим питанням на шляху формування адміністративно-територіальних одиниць російської громади в Україні стала проблема задоволення відповідних запитів міських жителів. Послідовне запровадження національного принципу в адміністративно-територіальному структуруванні УСРР означало актуалізацію проблеми виділення національних міських рад. В. П. Затонський доводив, що більшість міст України була не українською, отже, виокремлення в них національних міськрад не лише докорінно суперечить меті українізації, а й протиставляє українську культуру російській⁷⁵³. Він вважав: «... Якщо місто... буде російським за культурою чи російсько-єврейським, а село українським, то справа завершиться, безумовно, суцільним звалищем, замість того, щоби справа пішла в бік керівництва селянством з боку пролетаріату... питання не таке просте, якщо є сільрада з російським населенням, то ви-

⁷⁵¹ Там же. — С. 31.

⁷⁵² Національні меншини в Україні, 1920—1930-ті роки: Історико-картографічний атлас / Упоряд.: М. І. Панчук та ін. — К.: Четверта хвиля: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. — С. 15, 36.

⁷⁵³ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8—11 января 1927 года: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. — Харьков, 1927. — С. 9—10.

ділити його в національну одиницю — будь ласка, з превеликим задоволенням»⁷⁵⁴. Але у постанові «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури» (1927) та відповідних їй Положеннях (1927—1928) поруч із проголошенням права національних меншин на створення «національно-територіальних одиниць» у п. 8 зазначалося: «Міста та селища міського типу не відокремлюються в національно-територіальні адміністративні одиниці»⁷⁵⁵. Отже, подальшого розвитку робота зі створення національних селищних рад не набула, а раніше створені російські та єврейські селищні ради згідно з засадами нового Положення мали втратити статус національних⁷⁵⁶. У 1927 р. росіяни у складі національних районів становили 71,6% населення, євреї — 79,7, німці — 75,9, болгари — 73,5, поляки — 68,9%. У національних селищних радах росіяни становили 84,1%, а євреї — 76,9%⁷⁵⁷. Отже, IV сесія ВУЦВК Х скликання (1928) назвала національне районування найкращою формою втілення «національної політики радянської влади, що повністю сприяє забезпеченню культурних і господарських потреб національних меншостей та втягненню останніх в радянське будівництво»⁷⁵⁸. Це було новим кроком у справі задоволення потреб російського населення в умовах українізації.

На Всесоюзній нараді народної освіти (1928) зазначалося, що процес українізації шкіл ще не відповідає відсотку українського населення в республіці, а забезпеченість російської національної меншини російською школою перевищує частку російського населення; українізація українського населення, яке розмовляє мішаною російсько-українською мовою, відбувається повільно; забезпечення національних шкіл рідною мовою є недостатнім та ін.⁷⁵⁹

Як свідчить аналіз навчального плану I концентру для російської сільської та міської школи (1929) у молодших класах вивчалися такі предмети: розвиток мови (письмо, читання); опрацю-

⁷⁵⁴ Там же. — С. 13—14.

⁷⁵⁵ Закони України. 1927. — Ч. 34. — Відділ перший. — Арт. 157. — С. 621.

⁷⁵⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК — К.: Політвидав України, 1976. — Т. 1. — С. 446.

⁷⁵⁷ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8—11 января 1927 года: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. — Харьков, 1927. — С. 23—24.

⁷⁵⁸ ЦДАВОВ України. Матеріали IV сесії ВУЦВК Х скликання (1928) // Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 10, арк. 35.

⁷⁵⁹ К. М. IV Всеукраїнська нарада по народній освіті (Огляд) / К. М. // Вироб. думка: тижн. дод. до газ. «Народний учитель». — 1928. — 11 лип. (№ 23 (129)). — С. 8—10; Резолюції IV Всеукраїнської наради в справі народної освіти // Виробнична думка: тижн. дод. до газ. «Народний учитель». — 1928. — 25 лип. (№ 30). — С. 2—3; Резолюції IV Всеукраїнської наради в справі народної освіти про стан та перспективи народної освіти на Україні // Шлях освіти. — 1928. — № 7 (75). — С. 13—19.

вання матеріалу із соціально-трудового природничого оточення, гігієни тощо (бесіди, розмови, спостереження, екскурсії, досліди, обстеження, практичні — робоча ліпка, аплікації, малювання); лічба й міра; фізичне виховання (вправи та ігри); співи; суспільно корисна робота та робота дитячих організацій (зв'язок з оточенням, виконання громадських доручень, участь у кампаніях, збори учнівських організацій тощо). З 3-го класу з'явилася праця в майстернях. У 1929 р. вивчення предмета «Краєзнавство» залишилося в молодших класах, а у старших викладали суспільствознавство. З 5-го — суспільствознавство, українську, російську та німецьку мови, природознавство, математику, фізичне виховання, креслення та малювання, співи, музику, громадсько-корисну працю та майстерні⁷⁶⁰. На краєзнавство у першому і другому класі виділялося по 12 год, а в третьому і четвертому — по 13 год тоді, як на суспільствознавство — у п'ятому — 2 год, а в шостому й сьомому — по 4 год. Зменшилася кількість годин на розумову діяльність, особливо у старших класах, і збільшилася кількість годин на виховну і практичну діяльність, а також додавалася година на вивчення географії у сьомому класі⁷⁶¹.

Аналіз програм для сільської школи I концентру та міської російської школи II концентру, а також підручників, для них (з математики для молодших школярів міської школи II концентру, з математики для молодших школярів сільської школи I концентру) показав відмінність між ними. Так, підручники з математики для класів сільської школи були побудовані на матеріалах сільської місцевості (робота на полях, фермах); підручники для міської школи передбачали використання промислової тематики⁷⁶². Вони відповідали принципу зв'язку школи з життям. Незважаючи на забезпеченість російських шкіл, у 1928/29 навчальному році у них навчалося 85,1% учнів. На початку 30-х років в УРСР не вистачало 758 учителів для шкіл із російською мовою викладання. Загалом приблизно 18 тис. дітей росіян ходили до українських шкіл, оскільки російських не було. Негативними моментами в царині освіти були:

⁷⁶⁰ ЦДАВОВ України. Матеріали про стан та роботу науково-методичних кабінетів при відділах народної освіти України (протоколи, циркуляри, звіти, доповіді, доповідні записки, плани, статистичні відомості, таблиці та ін.) // Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 4638, арк. 7.

⁷⁶¹ ЦДАВОВ України. НКО УСРР. м. Харків. (1920—1941). Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад): в 2 т. Т. 1. — 2 січня. 1929 р. // Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 168, арк. 311.

⁷⁶² Резнік Я. Б. Математичний задачник. IV рік навчання в трудшколі: навч. посіб. Міський варіант / Я. Б. Резнік. — К.: Державне видавництво України, 1927. — 200 с.; Резнік Я. Б. Математичний задачник IV рік навчання в трудшколі: навч. посіб. // Я. Б. Резнік. — К.: Державне видавництво України, 1928. — 200 с.

повільний процес ліквідації дефіциту вчителів для російськомовних шкіл, незважаючи на те, що в УСРР діяло 1539 російських шкіл.

Український уряд намагався забезпечити для некорінних народів рівність прав і можливостей розвитку освіти. Найчисленнішим із них надавалося право навчання дітей рідною мовою. У 1929 р. російські школи отримали підтвердження постанови «Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти», яка передбачала в навчальних закладах УСРР офіційне переведення російських шкіл на російську мову викладання, що з часом зумовило скорочення мережі українських шкіл. Це було особливою подією для російської громади. Рівень забезпечення національно-культурних прав російського населення УСРР був найвищим, і лише згортання політики українізації на початку 30-х років привело до зняття питання про розвиток росіян в УРСР як національної меншини.

Таким чином, в умовах українізації утворилася мережа російських трудових шкіл різного типу, де спостерігалася зовнішня диференціація навчального процесу за соціальною і національною ознакою: сільські або міські, змішані, інтернати та дитячі будинки; рівня школи (початкова (I концентр) або семирічка (II концентр)). Російськомовні школи функціонували переважно в містах, де домінувало російськомовне населення, а в сільській місцевості більше україномовні чи змішані російсько-українські школи. Протягом 20-х років XX ст. у мережі російських шкіл переважали як чотирирічні (I концентр) так і семирічні (II концентр) школи. Навчання відбувалося російською, українською й мішаними мовами. Отже, російські школи намагалися підпорядковуватися єдиній трудовій школі, в основі діяльності якої були національні принципи навчання й виховання з вивченням українознавчих дисциплін: української, українознавства та суспільствознавства. Та незважаючи на політичні процеси в умовах українізації, потреби російської школи повністю задовольнялись.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березівська Л. Д. Реформи шкільної освіти в Україні у XX столітті: документи, матеріали і коментарі: навч. посіб. для студ. вищ. навч. вищ. закл.: хрестоматія / Л. Д. Березівська; Ін-т педагогіки НАПН України. — Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. — 384 с.
2. Бюлетень Народного комісаріату освіти. — 1922—1934.
3. Всесоюзний шкільний перепис 15.XII.1927 р. Т. 1: Шкільні установи соціального виховання на Україні. — Х.: Господарство України, 1930. — 305 с.
4. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Декрет Всеукраїнського Центрального исполнительного комитета и СНК УССР, протоколы заседаний Одесского Губисполкома о мерах обеспечения равноправности языков и содействии развитию украинского языка. Списки работников

- учреждений города и округа, 1 августа 1923 р. — 16 июля 1925 г. — Ф. Р-2 «Херсонський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1922—1930 рр.», оп. 1, спр. 1. — 595 арк.
5. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь — февраль 1923 г.). Итоги обследования школьных и просветительных учреждений Донбасса на 1-е января 1923 года. — Т. 4. Ч. II. — Харьков, 1923. — С. 52—53.
 6. Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. — 1927. — № 34. — С. 619—634.
 7. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки: затв. Всеукраїнським З'їздом рад на засіданні 14 березня 1919 р. — Х., 1920.
 8. Національні відносини в Україні у ХХ столітті: зб. док. і матер. — К.: Наук. думка, 1994. — 560 с.
 9. Національні меншини в Україні, 1920—1930-ті роки: Історико-картографічний атлас / Упоряд.: М. І. Панчук та ін. — К.: Четверта хвиля: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. — 104 с.
 10. Народное образование Украины на 1 января 1922 г. Учреждения социального воспитания. Статистика Украины. — №39. Серия VII. Статистика народного образования. Вып. 3. — Т. 2. — Харьков, 1924. — 171 с.
 11. Смолінський С. Весняно-літній триместр / С. Смолінський // Рад. освіта. — 1925. — Ч. V. — С. 36—42.
 12. ЦДАВОВ України. Всеросійський перепис населення Донбасу у 1922 р. // Ф. 2605. — Оп. 6. — Спр. 348, арк. 2.

3.8.2. Особливості організації диференційованого підходу до навчання в єврейських школах

Питання розвитку національної школи та шкіл для нацменшин були пов'язані зі встановленням радянської влади. Підстави для цього давав один з перших документів радянського уряду України — Декларація Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 26 січня 1919 р., яка проголошувала, що «Тимчасовий робітничо-селянський уряд зверне найсерйознішу увагу на організацію шкільної та позашкільної освіти... Відкидаючи національний утиск, ...Тимчасовий робітничо-селянський уряд України оголошує, що мова викладання в школах залежатиме від волі місцевого робітничого та селянського населення»⁷⁶³.

Вже в роки громадянської війни РНК УСРР, Наркомос УСРР спрямували свої зусилля на організацію шкільної освіти для національних меншин. У постанові колегії Наркомосу РСФРР «Про школи національних меншин» (1920) зазначалося:

«1. Всі національності, що населяють РСФРР, користуються правом організації навчання своєю рідною мовою на обох ступенях єдиної трудової школи і у вищій школі;

⁷⁶³ Збірник узаконень України. — 1919. — № 4. — ст. 46.

2. Школи національних меншин відкриваються там, де є достатня кількість учнів даної національності для організації школи. Кількісна норма встановлювалася в розмірі не менше ніж 25 учнів для однієї і тієї ж вікової групи;

3. З метою культурного зближення і розвитку класової солідарності трудящих різних національностей у школах національних меншин впроваджується обов'язкове вивчення мови більшості населення цієї області;

4. Школи національних меншин є школами державними, в яких з усією повнотою поширюється положення про єдину трудову школу⁷⁶⁴, опубліковане в № 225 «Известия ВЦИК»...»⁷⁶⁵.

Саме на підставі Положення про єдину трудову школу в УСРР (1919), а також інших документів Наркомосу (Постанова про проведення в життя семирічної єдиної трудової школи, 1920 р.; Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей, 1920 р.; Кодекс законів про народну освіту УСРР, 1922 р.)⁷⁶⁶ визначався навчально-виховний процес у школах національних меншин республіки протягом 20-х років. Так, Київський губернський відділ народної освіти підготував 10 серпня 1920 р. та видав інструкцію «Про порядок перетворення нині існуючих навчальних закладів в семирічну єдину трудову школу». Інструкція супроводжувалася «Завданнями трудової школи й основними принципами плану праці в ній»⁷⁶⁷.

Сам факт підготовки такої інструкції був позитивним, хоча в ній заперечувалася доцільність вивчення деяких розділів програми з математики, рідної мови⁷⁶⁸. Більш змістовним і конкретним документом був, на нашу думку, підготовлений улітку 1920 р. НКО

⁷⁶⁴ Единая трудовая школа. Положение о Единой трудовой школе Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. — М.: Изд. Центр. испол. Ком. Советов РСК и депутатов, 1919. — С. 18—24.

⁷⁶⁵ ЦДАГО України. Справа Наркомосу УСРР. Постанова колегії Наркомосу РСФРР «Про школи національних меншин» (1920) // Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 334, арк. 92.

⁷⁶⁶ Збірник документів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР. — Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1920. — С. 16—17 (документ розробив відділ соціального виховання при Наркомосі УСРР протягом січня — червня 1920 р., у діяльності якого брали участь В. О. Арнаутів, А. І. Гендрихівська, Г. Ф. Грицько, О. І. Попов та ін. Нову концепцію розвитку освіти схвалено 1 липня 1920 р. й оприлюднено на педагогічному з'їзді за участю учителів 2—6 серпня 1920 р.); Кодекс законів о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. На основании Постановления III Сессии VI созыва ВУЦИК от 16 ноября 1922 г. — Х.: Изд. нар. комиссариата просвещения УССР, 1922. — С. 5.

⁷⁶⁷ Збірник матеріалів губ наросвіти Київщини. — К., 1921. — С. 7.

⁷⁶⁸ Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965) / за ред. С. А. Литвинова / М. С. Гриценко. — К.: Рад. шк., 1966. — С. 52.

УСРР перший навчальний план єдиної семирічної трудової школи на 1920/21 навчальний рік. Надсилаючи зразок плану до національних шкіл, Наркомос УСРР не обмежував місцевої ініціативи, уможлилював творче осмислення його положень. Так, єврейські школи вперше отримали державні програми та орієнтовний навчальний план (досі загальнообов'язкових програм і навчального плану для шкіл національних меншин не було, і школи працювали на основі програмно-інструктивних матеріалів чи на розроблених і затверджених керівництвом школи)⁷⁶⁹.

За орієнтовним планом Наркомосу УСРР на 1920/21 навчальний рік вивчення рідної мови розпочиналося лише з четвертої групи. На неї відповідно до плану у IV—VII групах відводилось по 4 год на тиждень. Водночас починалося вивчення другої місцевої мови (у школах національних меншин — російська або українська), для чого у IV—VII групах передбачалося 3 год на тиждень. З четвертого року навчання починалося вивчення загальноосвітніх дисциплін — математики, природознавства, історії, географії, з шостого — фізики й хімії. На фізику й хімію разом у VI—VII групах відводилось лише по 3 год на тиждень⁷⁷⁰.

Історія і географія мали по 2 год на тиждень. Відмінність була в тому, що у старших класах по одному уроку з історії та географії на тиждень відводили на повторення вивченого в молодших класах, доповнюючи цей матеріал певними відомостями, переважно з історії національних меншин⁷⁷¹.

Обов'язковими для єврейських шкіл I концентру (I—IV групи) вважалися рідна мова, арифметика, фізична культура, співи, суспільно корисна праця, клубна робота. У школах II концентру (V—VII групи) відповідно до настанов Наркомосу мали вивчатися суспільствознавство, українська мова та література, іноземна мова, географія, природознавство, математика, співи, малювання, фізична культура, праця⁷⁷². Кількість годин на вивчення цих предметів

⁷⁶⁹ ЦДАВОВ України. Народний комісаріат освіти (далі НКО) УСРР. м. Харків. (1920—1941). Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад): в 2 т. Том 1. — 2 січня 1920р. // Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 168, 324 арк.; Культурне будівництво в Українській РСР (1917—1927): зб. док. і матер. — К., 1979. — С. 73.

⁷⁷⁰ ЦДАВОВ України. НКО УСРР. м. Харків. (1920—1941). Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад): в 2 т. Том 1. — 2 січня 1920р. // Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 168, арк. 324.

⁷⁷¹ Там само.

⁷⁷² Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965) / за ред. С. А. Литвинова / М. С. Гриценко. — К.: Рад. шк., 1966. — С. 94.

за рекомендацією Наркомосу України зазвичай визначали місцеві органи народної освіти й безпосередньо педагогічні колективи⁷⁷³.

Як свідчать історичні факти, зміст навчальної підготовки єврейських дітей був багатопредметним і дещо різнився в єврейських школах. Майже кожна така школа мала свої навчальні плани залежно від викладацького складу і навчально-матеріальної бази та свій підхід до навчального процесу єврейських школярів. Уроки вважалися основною формою організації навчального процесу дітей, ураховувалися індивідуальні особливості дітей за рівнем пізнавального інтересу навчальних можливостей, успішності тощо. Колективи шкіл намагалися створювати оптимальні умови для навчання дітей кожної національності⁷⁷⁴.

У єврейських школах I концентру в різному співвідношенні вивчалися: рідна мова (обов'язкова, залежно від розташування закладу: російська, німецька чи польська); чистописання (каліграфія); арифметика в межах чотирьох арифметичних дій та елементів дробу; література на ідиш та писемна мова; хазбат (національні єврейські свята); історія не як систематичний курс, а лише як перелік епізодичних подій; географія, фізика, хімія, фізіологія, елементарні основи природознавства (одяг, люди, транспорт), малювання, співи, гімнастика, ремесло для хлопчиків та рукоділля для дівчаток. Також великого значення надавалося вивченню іноземних мов (латинська, німецька)⁷⁷⁵.

Аналіз навчального плану Київської єврейської школи показав, що з огляду на регіональні особливості й умови навчання дозволялося внесення змін і доповнень до змісту навчального плану в обсязі не більше 20% від загальної кількості годин. Навчальний план цієї школи був підпорядкований загальному навчальному плану на 1920/21 навчальний рік для всіх шкіл, складеному Київським ГУБВНО⁷⁷⁶.

⁷⁷³ ЦДАВОВ України. НКО УСРР. м. Харків. (1920—1941). Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад): в 2 т. Т. 1. — 2 січня 1920 р. // Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 168, арк. 324.

⁷⁷⁴ ЦДАВОВ України. НКО УСРР. м. Харків. (1920—1941). Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад): в 2 т. Т. 1. — 2 січня 1920 р. // Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 168, арк. 324—326; Там само, 1921р., арк. 444.

⁷⁷⁵ Інститут юдаїки РСФСР. Документи Наркомата образования УРСР с 1919/30 гг. Правила внутрішнього розпорядку єврейських шкіл (звіти, плани, протоколи, програмно-інструктивні матеріали, навчальні плани (1920/21 н.р.)) // Ф. 2806. — Оп. 19. — Ед. хр. 67. — Л. 114 об. (переклад з єврейської).

⁷⁷⁶ ЦДАВОВ України. Матеріали про стан та роботу науково-педагогічних методичних комітетів при відділах народної освіти України (протоколи, циркуляри, звіти, доповіді, доповідні записки, плани, статистичні відомості, таблиці) 16 травня 1920/21 н.р. // Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 4638, арк. 7; Там само. — Оп. 3. — Спр. 349, 39, арк. 7.

Цікавим було навчання у змішаних школах, де організовувалися різні «національні класи». Так, практично в усіх єврейських школах училися діти чехів, німців, поляків або представників інших національних груп. За наявності необхідної кількості учнів (до 20, інколи й менше) у школах меншин відкривалися національні класи, навчання в яких велося мовами інших відповідних національних груп⁷⁷⁷. Наприклад, у єврейській школі міг діяти німецький клас тощо. Відмінність у навчальному процесі полягала лише в мові викладання.

Зростання мережі змішаних, зокрема єврейських, польських загальноосвітніх та інших шкіл національних меншин гальмувалося через відсутність належної кількості вчительських кадрів та слабке матеріальне забезпечення. Але кількість учнів, які навчалися рідною мовою, збільшувалася. Поглибленню роботи з розвитку єврейської загальноосвітньої мережі сприяло створення національних районів, національних рад, що позитивно вплинуло на широке використання рідної мови у сфері державного та економічного будівництва. На кінець 20-х років органи державної влади сформували достатню загальноосвітню мережу підготовки єврейської молоді⁷⁷⁸.

Так, на 1 січня 1921 р. у Криму, у школах I ступеня навчалося 59% дітей з російських сімей, 18 — татарських, 10 — німецьких, 4 — єврейських, 1 — польських і 9% — інших національностей⁷⁷⁹. Відповідали цьому співвідношенню й дані про кількість шкіл I ступеня та їх розподіл за національною ознакою. Переважали російські, німецькі та кримськотатарські. Це були різні типи шкіл національних меншин. Їх налічувалося відповідно 206 і 207, або майже 20% усіх шкіл I ступеня. Крім того, діяли 30 єврейських шкіл (3% загальної кількості), 3 польські та 16 шкіл для інших національ-

⁷⁷⁷ Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. — 1927. — № 34. — С.6.

⁷⁷⁸ ЦДАВОВ України. НКО УСРР. м. Харків. (1920—1941). Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад): в 2 т. Т. 1. — 2 січня 1920р. // Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 168, арк. 324.

⁷⁷⁹ ДАВАРК. Статистические сведения (ЦСУ Крымского региона). Сводные таблицы по подготовке специалистов, сведения о количестве школ и учащихся, динамика движения педагогических кадров и данные об уровне профессиональной подготовке; итоги обследования школ по языку обучения // Ф.Р. 219. — Оп. 1. — Спр. 140, арк. 40; Там само, справа обкому РКП (б) і ВКП (б) Крим. Ревкому. Подготовительные материалы к областным партконференциям, стенограмма, конференции; дело немецкой и еврейской секции (протоколы заседаний, отчетов об исследовании школ) // Ф.П-1. — Оп. 1. — Спр. 3, арк. 128; Будівництво Радянської України: у 2 вип. — Вип. 2: Господарче та культурне будівництво. — Х.: Держвидав України, 1927. — С. 112—127.

ностей (близько 2%)⁷⁸⁰. У вересні 1921 р. Наркомос видав наказ про заборону діяльності хедерів та єшив. Наприклад, у сільській місцевості УСРР у 1921/22 навчальний рік функціонувала лише третина, а то й менше шкіл етнічних груп, ніж до революції.

Значну роль у відкритті єврейських шкіл відіграла Рада з освіти національностей (Раднацмен), створена в 1921 р. під керівництвом Я. Ф. Ряппо. При ній діяли центральні національні бюро (єврейське, польське, німецьке, татарське), які виступали організаторами та координаторами у справі налагодження освіти для інонаціонального населення України. Вони стали своєрідним проміжним ланцюгом між Раднацменом та різними етнічними групами. Це відзначив Народний комісаріат освіти в Положенні про організацію справи освіти національних меншостей, які населяють територію УСРР, від 10 серпня 1922 р.⁷⁸¹ Але розбудова нової системи освіти, розпочата радянською державою на початку 20-х років, різко загальмувалася на межі 1922 р.: закривалися школи, зменшувалося фінансування. У 1922—1923 рр. влада закрила понад тисячу цих закладів, що призвело до арештів меламедів та керівників єшив. Незважаючи на це, на місцях залежно від кількості національних меншин у регіонах УСРР були створені губернські (діяли до 1925 р.) і повітові національні секції при відділах освіти⁷⁸², а також національні адміністративно-територіальні одиниці із сільрадами районів (1924—1926)⁷⁸³. Наприклад, при Волинському губернському відділі освіти діяли: польська секція, очолювана В. П. Затонським, німецька — В. С. Бевзом, єврейська — П. О. Шлісбергом, а також при Донецькому, Київському, Подільському та Харківському губернських відділах освіти були створені сприятливі умови для роз-

⁷⁸⁰ ЦСУ Крымского региона. Сводные таблицы по подготовке специалистов, сведения о количестве школ и учащихся, динамика движения педагогических кадров и данные об уровне профессиональной подготовке; итоги обследования школ по языку обучения // Ф.Р. 219. — Оп. 1. — Спр. 2, арк. 12—18.

⁷⁸¹ Птуха М. В. Население Киевской губернии / М. В. Птуха // Статистический бюллетень. — К., 1925. — № 4—5. — С. 95.

⁷⁸² Стенограма 1-го Всеукраїнського з'їзду губернських відділів народної освіти 28—30 березня 1920 р. // Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 874, арк. 68; План роботи Наркомосу УСРР, Центрального управління в справах друку, Головополітосвіти та ін. підлеглих НКО на 1922—1925 р. (18 вересня 1924—2 березня 1925) // Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 25, арк. 116.

⁷⁸³ Буценко А. К вопросу районирования Украины / А. Буценко. — Х., 1925. — С. 15. Годовой отчет ЦК КП (б) У к VIII Всеукраинской партийной конференции (апрель 1923 — апрель 1924 г.) — Х., 1924. — С. 11; Адміністративно-територіальний поділ нацменшостей на Україні // Вісти ВУЦВК. — 1924. — 21 серп.; Урбах Л. Вибори до єврейських рад / Л. Урбах // Радянська Україна. — 1927. — № 5—6.; Б (уценко) А. Итоги районирования УСРР / А. Буценко // Радянська Україна. — 1926. — № 13. — С. 6—8; Сапов І. Єврейський національно-територіальний район / І. Сапов // Більшовик України. — 1928. — № 4. — С. 89—102.

витку та функціонування російських, єврейських, польських, німецьких, татарських та інших національних шкіл⁷⁸⁴.

Проголошена в 1923 р. політика коренізації дала новий відлік у справі розвитку освіти національних меншин. Видається низка документів, що юридично закріплювали існування шкіл для різних національностей та пояснювали систему їх функціонування, умови організації нових шкіл (Кодекс законів про народну освіту УССР, 1922 р.; Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу розвитку української мови, серпень 1923 р.).

У межах здійснення заходів, передбачених політикою коренізації, велике місце відводилося розвитку національних культур і мов. Основні положення політики коренізації були сформульовані в рішеннях XII з'їзду РКП (б) — організація мережі навчальних закладів усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами національностей, відродження і розвиток національних традицій та культур. Політика радянського уряду дала результати, і мережа шкіл національних меншин зростала (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

**Динаміка зростання кількості шкіл
національних меншин України⁷⁸⁵**

Рік	Єврейські	Польські	Німецькі
1921/22	188	150	164
1922/23	226	224	676
1923/24	227	310	651
1924/25	342	255	582
1925/26	295	192	345
1926/27	392	354	497
1927/28	486	330	563
1928/29	481	341	581

⁷⁸⁴ ЦДАВОВ України. Матеріали про стан народної освіти в Волинській губернії за 1922 р. (протоколи, циркуляри, інструкції, звіти) // Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 843, арк. 12.

⁷⁸⁵ ЦДАВОВ України. Відомості, списки, таблиці про чисельність шкіл та культосвітніх установ по округах України // Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 131, арк. 1; ЦДАГО України. Доповідь уряду УСРР Президіуму Ради національностей ЦВК ССРР IV скликання про стан і характер роботи серед національних меншин // Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2496, арк. 80—81; Лист А. Я. Шумському на ім'я Л. М. Кагановича з осудом раніше зайнятої їм позиції по питанням українізації. Доповідь комісії ЦК КП (б) У Президіуму ЦК ВКП (б) про підсумки проведення національної політики, роботу серед національних меншин, стан українізації у промислових округах // Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2894, арк. 22; Авдієнко М. Загальне навчання на Україні. Стан і перспективи / М. Авдієнко. — Х.: Господарство України, 1930. — С. 31.

Дані таблиці свідчать, що протягом 20-х років XX ст. динаміка зростання кількості шкіл не була сталою. Ми бачимо, що в першій половині 20-х років зростала кількість польських та єврейських шкіл. Далі спостерігалися спад і збільшення числа єврейських шкіл, коливалася кількість польських. Так, станом на 1921/22 навчальний рік польських шкіл налічувалося до 150, у 1922/23 навчальному році — 224, а в 1923/24 навчальному році — 310⁷⁸⁶. Якщо у польського та єврейського етносу кількість шкіл зменшувалася зазвичай протягом 1924/25 та 1925/26 навчальних років (єврейські школи охоплювали 18% дітей, польські й болгарські — 20, німецькі — 50%⁷⁸⁷), то в німців негативна динаміка спостерігалася майже протягом усієї першої половини 20-х років. І тільки, починаючи з 1926/27 навчальному році відбулося поступове збільшення показників, зокрема ця закономірність була притаманна всім трьом етносам. Під час коренізації мережа польських і єврейських шкіл зростала швидше, ніж на початку 20-х років. Загалом у першій половині 20-х років XX ст. серед шкіл національних меншин переважали чотирирічки (школи I концентру), а наприкінці 20-х років XX ст. зростає кількість шкіл II концентру (семирічки).

Важливим і водночас нелегким завданням на початку 1920-х років була ліквідація неписьменності дітей, запровадження загальної початкової освіти, бо тільки на Правобережжі налічувалося 200 тис. неписьменних дітей віком від 8 до 10 років. «Початковий всеобуч» у республіці здійснювався більш як 20 мовами⁷⁸⁸, починаючи з 1924/25 навчального року.

У 1924 р. у школах було запроваджено новий Єдиний навчальний план соцвиху⁷⁸⁹, але в єврейських школах він не прижився. Як зазначав директор єврейської школи м. Харкова Е. Шлінгер, «діти не сприймають навчального матеріалу і взагалі їм важко працювати за цією системою... З нового навчального року школа працюватиме за своїми складеними навчальними планами наближеними до попередніх...»⁷⁹⁰. Педагогічна рада єврейських шкіл мала право вносити зміни до навчальних планів. Тому кожна єврейська школа,

⁷⁸⁶ Авдієнко М. Загальне навчання на Україні. Стан і перспективи / М. Авдієнко. — Х.: Господарство України, 1930. — С. 31.

⁷⁸⁷ Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924—1925 рр. — Х.: Держ. вид-во України, 1926. — С. 34—35.

⁷⁸⁸ Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання / В. Жаботинський. — Ієрусалім: Б-ка — Алія, 1983. — С. 73.

⁷⁸⁹ Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції / Я. П. Ряппо. — К.: Держ. вид-во України, 1927. — С. 65.

⁷⁹⁰ ЦДАВОВ України. НКО УСРР. м. Харків. (1920—1941). Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, штатний розклад) 1925 р. // Ф.166. — Оп. 5. — Спр. 168, арк. 124.

зокрема змішана, працювали за складеними і схваленими педагогами школи, затвердженими місцевим керівництвом єврейського бюро з культурно-освітніх національних питань та узгодженими з Народним комісаріатом освіти УСРР⁷⁹¹. Також із початку 20-х років у єврейських школах діяла класно-урочна система, яка на прохання шкіл застосовувалася протягом 20-х років. Урок тривав 40—45 хв, кількість учнів у класі становила 30 осіб, відповідно на практичних заняттях — 15 (20). Навчальний рік тривав сім місяців.

Аналіз навчального плану харківської єврейської школи I концентру на 1924/25 навчальний рік він показав, що заняття з дітьми молодшого віку відбувалися п'ять разів на тиждень. Їх проводили вчителі, які пройшли курси перепідготовки. Вони намагалися зробити уроки «живими» й цікавими для дітей, щоб не тільки результат, а й сам процес вивчення предметів їм сподобався та був результативним у здобутті знань, умінь і навичок. На уроках використовувалися малюнки, фотографії та іграшки, зроблені самими дітьми.

У різному співвідношенні у молодших класах вивчалися такі предмети: мова (обов'язкова, залежно від розташування закладу: російська, єврейська, німецька, українська (по 12 год на тиждень)); чистописання (каліграфія) (12 год); арифметика в межах чотирьох арифметичних дій та елементів дробу (4 год); елементарні основи природознавства (одяг, люди, транспорт) (3 год); малювання; співи; гімнастика (по 1 год); ремесло для хлопчиків та рукоділля для дівчаток (по 2 год). У старших класах: історія УСРР та РСФРР (12 год); географія (4 год), а також фізика, хімія, фізіологія (по 2 год) з додаванням по 1 год у наступних класах.

З 26 жовтня 1926 р. Державний науково-методологічний комітет (ДНМК) при НКО України запровадив обов'язкове вивчення трьох мов у школах національних меншин — рідної, української та російської. Іноземна (німецька) пропонувалася для факультативного вивчення⁷⁹². Українську мову починали вивчати з третьої групи (класу), російську — з п'ятої, чужоземну (факультатив) — з шостої. Рішенням ДНМК при НКО України встановлювався такий порядок вивчення мов: українська мова розпочиналася з третьої групи, російська — з п'ятої, іноземна (факультативно) — з шостої групи. Щоб полегшити вивчення та засвоєння цих мов у школах національних груп, кількість тижневих годин навчального плану, починаючи з

⁷⁹¹ Протоколы совещаний наркомов просвещения союзных и автономных республик 1919—1924 гг. / ред.: М. П. Ким, Л. В. Иванова, Ф. И. Шаронова. — М.: Наука, 1985. — С. 194—198.

⁷⁹² ЦДАВОВ України. Постанови, витяги з протоколів засідань РНК УСРР, УЕН, Наркомосту УСРР про роботу серед національних меншостей // Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 143, арк. 17.

третьої — четвертої групи, збільшувалася на два. У єврейських школах на 3 год, що відводився на іноземну мову в п'ятій — шостій групах, мав використовуватися для поліпшення вивчення української та російської мов, причому кількість годин для вивчення української мови збільшувався на 2 год, а російської — на 1 год⁷⁹³.

Навчальний план на 1926/27 навчальний рік передбачав навантаження 30 год на тиждень протягом чотирьох років навчання. Основна увага приділялася розвитку рідної мови і письма, на які в перших чотирьох групах відводилось відповідно — 12, 12, 9, 9 год на тиждень. Далі йшли рахунок і лічба (у кожній групі 7 год на тиждень). Вивчення російської (в українських школах) або єврейської мови (в школах для національних меншин) починалося з третьої групи і становило 4 год на тиждень. Таким чином, навчання у єврейських школах велось рідною мовою до 4-го класу, а перше місце серед інших мов у вивченні відводилося російській і тільки потім українській⁷⁹⁴. Цей навчальний план збігався з навчальним планом початкової школи УСРР⁷⁹⁵.

Потрібно відзначити досить цікаву особливість, яка полягає в тому, що в 1927 р. в УСРР у національних (українських) школах навчалось 7,9% єврейських дітей від загальної кількості, а в єврейських школах — лише 2,9%. Як бачимо, євреї зі своєю міцною культурницькою традицією не дуже прагнули віддавати своїх дітей саме до цих шкіл. Пояснювалося це тим, що інші 5% єврейських дітей батьки віддавали, як правило, до українських або російських шкіл⁷⁹⁶. Наприклад, у м. Бердичеві на 1 січня 1925 р. функціонувало три єврейські школи з 957 учнями, п'ять українських з 1168 учнями, з яких 107 (10%) — євреї; три польські, де євреїв взагалі не було, та дві російські з 1516 учнями, в яких частка євреїв становила 78%, або 1190 осіб. Наведений приклад свідчить, що деякі школи з російською мовою викладання були майже повністю заповнені єврейськими дітьми, незважаючи на те, що в молодших групах діти розмовляли між собою лише рідною мовою⁷⁹⁷. Частково ця теза стосувалася і польського етносу. На відміну від поляків і євреїв німці

⁷⁹³ Інститут юдаїки РФСР. Документи Наркомата образования УРСР с 1919/30 гг. Правила внутрішнього розпорядку єврейських шкіл (звіти, плани, протоколи, програмно-навчальні плани (1920/21 н.р.) // Ф. 2806. — Оп.19. — Ед. хр. 67. — Л. 246.

⁷⁹⁴ Там же. — Л. 246—249; ЦДАВОВ України. Постанови, витяги з протоколів засідань РНК УСРР, УЕН, Наркомюсту УСРР про роботу серед національних меншостей // Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 143, арк. 17.

⁷⁹⁵ Навчальний план початкової школи УСРР. — Х., 1927. — С. 3.

⁷⁹⁶ ЦДАВОВ України. Звіт РНК УСРР про роботу серед національних меншостей // Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 249, арк. 80.

⁷⁹⁷ ЦДАВОВ України. Документи про роботу Бердичівського окрвиконкому серед національних меншостей // Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 70, арк. 23.

намагалися в міру можливості завжди віддавати своїх дітей саме до німецьких шкіл⁷⁹⁸.

Була ще одна причина того, що батьки-євреї не віддавали своїх дітей до новостворених єврейських шкіл. Вона пояснювалася відсутністю серед загального переліку навчальних предметів у школі староеврейської мови (івриту). На цьому наголошувалося, зокрема, у доповідній записці євінспектора Шепетівського округу. У ній зазначалося, що при відкритті єврейських шкіл у містах батьки, дізнавшись про не вивчення староеврейської мови, демонстративно відправляли своїх дітей до української семирічки, незважаючи на те, що вона містилася за сім верст у селі⁷⁹⁹.

Діти самі писали колективні листи до Народного комісаріату освіти з проханням дозволити вивчення у школах староеврейської мови та літератури. Але ці звернення радянське керівництво розцінювало як вияв антирадянської діяльності сіоністів, котрі виступали проти школи з єврейською викладовою мовою «ідиш». Так, у листі НКО до секретаріату ВУЦВК зазначалося, що «аналогічні клопотання... є плодом організованої кампанії, що ведеться різними єврейськими антирадянськими угрупованнями за спинами дітей...»⁸⁰⁰.

У 1929 р. Наркомос УСРР розробив нові навчальні програми з такими основними вимогами до них: удосконалення попередніх і розроблення єдиного навчального плану для всіх типів шкіл; урахування потреб народного господарства; запровадження трудового навчання як обов'язкового предмета; використання найкращого з програм РСФРР «з додатком наших особливостей (національних, краєзнавчих, історичних)»; урахування аспектів політичного, інтернаціонального, антирелігійного виховання; введення до обсягу знань лише «абсолютно необхідного»⁸⁰¹. Того самого року Пленум ДНМК затвердив розроблені програмовою комісією навчальні плани й тематику комплексів для різних типів шкіл⁸⁰². Порівняно з навчальним

⁷⁹⁸ ЦДАВОВ України. Звіт РНК УСРР про роботу серед національних меншостей // Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 249, арк. 80.

⁷⁹⁹ Там само. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 833, арк. 126.

⁸⁰⁰ Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 88, арк. 70.

⁸⁰¹ Скуратівський Д. Вимоги до програм / Д. Скуратівський // Виробнича думка: тиж. дод. до газ. «Народний учитель». — 1929. — 30 січ. (№ 4/5). — С. 2—3.

⁸⁰² Проекти навчальних планів та схем комплексів трудшколи // Бюл. Нар. Комісаріату освіти. — 1929. — № 16. — С. 18—22; Інститут юдаїки РФСР. Документи Наркомата образования УРСР с 1919/30 гг. Правила внутрішнього розпорядку єврейських шкіл (звіти, плани, протоколи, програмно-інструктивні матеріали, навчальні плани (1920/21 н.р.)) // Ф. 2806. — Оп. 19. — Ед. хр. 67. — Л. 250 (переклад з єврейської).

планом за 1920/21, 1926/27 та 1928/29 навчальні роки вони значно різнилися за переліком предметів. Краєзнавство (у зв'язку з рідною мовою, релігією, математикою і природознавством) було замінено суспільствознавством⁸⁰³.

Загалом через освітні зміни більшість дітей національних меншин у 20-ті роки не могла здобути повноцінну освіту: освіта не мала ступеневого переходу з початкової до середньої школи. У більшості сільських населених пунктів функціонували лише початкові школи (три роки навчання), тоді як у районних центрах і містах у початкових школах було чотирирічне навчання, тому в разі відсутності в селах семирічки діти не мали змоги продовжити навчання. У групах II концентру навчання проводилося, здебільшого російською чи українською мовою, і діти не могли скористатися набутими знаннями з рідної мови. Спостерігалася значна диференціація шкіл національних меншин: різнилися показники мови навчання у школах залежно від регіону й типу школи (сільські або міські), рівня школи (початкова (I концентр) або семирічка (II концентр))⁸⁰⁴. Зокрема, затверджені та розроблені програмовою комісією (Пленум ДНМК) навчальні плани і тематика комплексів для різних типів шкіл сільської та міської (1929)⁸⁰⁵ мала відмінності з попередніми навчальними планами (1927): зменшення годин на розумову діяльність; у II концентрі розподіл курсу географії між суспільствознавчим та природничими циклами.

У другій половині 20-х років хоча й були ліквідовані національні округи, програми для шкіл з національними мовами готувалися. Наприклад, з єврейської мови та літератури. Щодо інших предметів, то Наркомос УСРР вдавався до опрацювання програм для російських та українських шкіл, частково доповнюючи їх матеріалами про історію, культуру, географію, історію національних меншин, регіонів їх проживання в Україні.

Були підготовлені програми для єврейських шкіл (мовами національних меншин) і відповідно до них розроблені та розповсюджені НКО України навчальні плани для шкіл I концентру.

Для запобігання непорозумінням НКО України своїм обіжником 25 серпня 1931 р. роз'яснював, що «школи національних меншин працюють за навчальним планом школи з українською мовою викладання з такими змінами:

⁸⁰³ ЦДАВОВ України. НКО УСРР. м. Харків. (1920—1941). Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад): в 2 т. Т. 1. — 2 січня 1929 р. // Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 168, 311 арк.

⁸⁰⁴ Народна освіта України. Установи соціального виховання на 1 листопада 1929 р. — Х.: Господарство України, 1930. — 43 с.

⁸⁰⁵ Проекти навчальних планів та схем комплектів трудшколи // Бюл. Нар. Комісаріату освіти. — 1929. — № 16. — С. 20—21.

- 1) години, визначені в цьому плані для української мови, у школах нацменів відводяться для рідної мови;
- 2) години, призначені в навчальному плані для російської мови, викладаються в школах нацменів для російської мови;
- 3) для вивчення української мови і літератури в усіх національних школах відводиться по 3 години понад визначену кількість годин на вивчення мов»⁸⁰⁶.

Зазначені зміни стосувалися навчальних планів єврейських шкіл I концентру. Щодо II концентру, то підготовка планів, як і раніше, покладалася на окружні підвідділи народної освіти. Тим часом, порівнюючи навчальні плани для V—VII груп різних окружних інспектур народної освіти, не можна не помітити вже на той час наявної певної уніфікації, яка відкривала можливість для опрацювання єдиного навчального плану шкіл II концентру. Чільне місце в них посідало вивчення суспільствознавства, фізики, астрономії, біології, математики, географії, рідної мови, української та російської мов, іноземної мови, співів, малювання та ін. Чимало спільних рис навчальні плани семирічних трудових шкіл II концентру мали з відповідними навчальними планами I концентру другого ступеня.

Підготовка «Матеріалів до навчальних програм» (1932) була останнім досвідом розроблення самостійних навчальних програм. У них обґрунтовувалися доцільність і своєчасність певного скорочення програмних матеріалів із навчальних предметів (природознавство, фізика, хімія), словниковий мінімум з іноземної мови, списки навчальної та методичної літератури. За винятком суто специфічних предметів єврейських шкіл, у школах республіки впроваджувалися і використовувалися програми, рекомендовані Народним комісаріатом освіти РСФРР. Таким чином, у 20-х — першій половині 30-х років (до згорання системи освіти для національних меншин) національні школи в УСРР діяли відповідно до загальних навчальних планів і програм для українських шкіл.

Отже, одним із головних надбань українського керівництва в 20-х — на початку 30-х років було впровадження рідної мови в галузь соціального виховання, розвиток мережі національних шкіл, дитячих садків, будинків та збільшення кількості учнів у них. Уже протягом першого навчального року після проголошення політики коренізації (1925) в УСРР відсоток національних шкіл збільшився. Рідною мовою починали навчатися діти представників національних меншин (єврейського, польського, німецького, кримськотатарського та інших народів, які проживали на території України).

Згорання національної політики СРСР негативно вплинуло на темпи розбудови етнонаціональної освіти. Процес уніфікації, що

⁸⁰⁶ Бюлетень Народного комісаріату освіти України. — 1931. — № 49. — С. 5.

розпочався з прийняття схеми освіти Російської Федерації, спричинив не лише відступ від демократичних норм у розбудові освіти національних меншин, зокрема і єврейської, а й тиск на освітній сегмент — рідну мову. Українізація почала обмежуватися. На друкування єврейської, польської, німецької літератури, не виділялися кошти, були труднощі у створенні стабільного підручника, а різні реформи та структурні перебудови в закладах єврейської освіти послабили її авторитет серед учнів та батьківської громадськості. У другій половині 30-х років уніфікація освітнього простору спровокувала відсів учнів зі шкіл нацменшин, а згодом (1938) — і їх реорганізацію в україномовні та російськомовні школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917—1967) / А. Д. Бондар. — К., 1968. — С. 17.
2. До питання про польське населення Волиньщини: Видання Волгубкому КП (б) У. — Житомир, 1925. — 154 с.
3. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Документи про роботу Коростенського окрвиконкому серед національних меншостей (статистичні звіти, звіти шкільної округи, протоколи, виписки). — Ф Р-267. — Оп. 1. — Спр. 38. — 70 с.
Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924—1925 рік. — Х.: ДВУ, 1926. — 160 с.
4. Збірник постанов, інструкцій та матеріалів в справі українізації. — Артемівське, 1928. — 37с.
5. Культурне будівництво в Українській РСР. Т. 1. — К., 1960. — 250 с.
6. Культурне будівництво в Українській РСР (1917—1927): зб. док. і матер. — К., 1979. — С. 73.
7. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. — Харьков: Изд-во Наркомата юстиции. — 1923. — № 29. — С. 23.
8. Нацменшини у ХХ столітті: Політико-правовий аспект. — К.: І ПЕІНД, 2000. — С. 132—133.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Доповідь уряду УСРР Президіуму Ради національностей ЦВК ССРР IV скликання про стан і характер роботи серед національних меншин. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2496, арк. 281.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (ЦДАВОВ України). Документи про культосвітню серед національних меншостей. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 88, арк. 174.
11. ЦДАВОВ України. Матеріали про стан народної освіти в Волинській губернії за 1922 р. (протоколи, циркуляри, інструкції, звіти, відомості, схеми). — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 843, арк. 128.
12. ЦДАВОВ України. Огляди та статистичні відомості про культосвітню роботу серед національних меншостей за 1924 та 1925 рр. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 974, арк. 229.

13. ЦДАВОВ України. Ф. 166. Народний комісаріат освіти (НКО) УСРР. м. Харків. (1920—1941). — Оп. 5. — Спр. 168. Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад): в 2 т. Т. 1. — 3 січня. 1924 р., арк. 324.
14. ЦДАВОВ України. Коростенської окружної інспектури, Ради національних меншостей (звіти, протоколи, плани). — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 826, арк. 106.

3.8.3. Особливості організації диференційованого підходу у польських школах

Проведений аналіз літератури дає підстави стверджувати, що територія УСРР у 20-ті роки ХХ ст. була значним поліетнічним організмом. На ній, проживали різні національності. Найчисленнішими серед них були євреї, поляки та німці (якщо не враховувати росіян). За проміжок між двома переписами чисельність євреїв Правобережжя зменшилась на 600 тис., німців — на 107 тис., поляків — збільшилась в 1,3 раза (на 117 116 осіб). Загалом, «польські школи за царату були під забороною, проте, починаючи з 1905 р., під безпосереднім керівництвом громадської культурно-освітньої організації «Маєж Польська» розпочалось створення сітки польських шкіл»⁸⁰⁷. Як правило, вони розташовувалися в сільській місцевості, де було найбільше польське представництво. Так, за архівними даними їх кількість на Правобережній Україні за 1918/19 навчальний рік становила 1089. У них навчалось близько 78 тис. учнів та працювало близько 2 тис. вчителів⁸⁰⁸. Тому на початок 20-х років їх кількість спочатку зменшилась, а згодом збільшилась (1924—1925 рр., див. табл. 3.12). Головними причинами етнодемографічних змін у Правобережній Україні були характерні для кожної національної меншини соціально-економічні, політичні тенденції тих часів (внутрішні та зовнішні міграції, військові конфлікти, погроми, недосконалість переписів і т. ін.).

У постанові Політбюро КП(б)У, прийнятій у 1923 р., вказувалося на необхідність використання в школах національних меншин рідної мови в тих районах, де вони живуть компактно. Попри заборони освіти польською мовою за російського царату, поляки постійно намагалися підтримувати свою мову та освіту. Підтвердженням були нелегальні школи, в яких діти збиралися та навчалися про-

⁸⁰⁷ ЦДАВОВ України. Документи про роботу комісій національних меншостей при губвиконкомах серед польського населення // Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 99, арк. 35.

⁸⁰⁸ ЦДАВОВ України. Матеріали про організацію освітньої справи серед національних меншостей // Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 995, арк. 40 зв., 76.

тягом одного — двох тижнів⁸⁰⁹. Поляки відмовлялися посилати дітей до українських шкіл, бажаючи навчати їх саме рідною мовою. Відсутність польських шкіл, як і в царські часи, сприяла поширенню небажаного для будь-якого режиму нелегального навчання.

Початок 20-х років характеризувався вперше створеною в практиці національно-державного будівництва правовою базою для вирішення проблем соціально-економічного й культурного розвитку організації й забезпечення національних меншин, які населяли Україну, виховання і навчання їхньою рідною мовою. Цей процес підтверджувався низкою документів НКО УСРР (Постанова про проведення в життя семирічної єдиної трудової школи, 1920 р.; Декларація Наркомосу УСРР про соціальне виховання дітей, 1920 р.; Кодекс законів про народну освіту УСРР, 1922 р.)⁸¹⁰. Навчально-виховний процес у школах національних меншин визначався інструкцією «Про порядок перетворення нині існуючих навчальних закладів в семирічну єдину трудову школу» (1921), яка супроводжувалася «Завданнями трудової школи й основними принципами плану праці в ній»; навчальним планом єдиної семирічної трудової школи на 1920/21 навчальний рік, підготовленим НКО УСРР*)⁸¹¹.

У орієнтовному плані Наркомосу України на 1920/21 навчальний рік не було курсу релігії, гігієни, іноземних мов, а введено рідну та другу місцеву мову (російська чи українська)⁸¹².

⁸⁰⁹ До питання про польське населення Волищини: вид. Волгубкому КП(б)У. — Житомир, 1925. — С. 8.

⁸¹⁰ Збірник документів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР. — Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1920. — С. 16—17 (документ розробив відділ соціального виховання при Наркомосі УСРР протягом січня — червня 1920 р., у діяльності якого брали участь В. О. Арнаутов, А. І. Гендрихівська, Г. Ф. Гринько, О. І. Попов та ін. Нову концепцію розвитку освіти схвалено 1 липня 1920 р. й оприлюднено на педагогічному з'їзді за участю учителів 2—6 серпня 1920 р.); Кодекс законів о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III Сессии VI созыва ВУЦИК от 16 ноября 1922 г. — Х.: Изд. нар. комиссариата просвещения УССР, 1922. — С. 5.

* Досі загальнообов'язкових програм і навчального плану для польських шкіл не було, школи працювали на підставі програмно-інструктивних матеріалів чи на власноруч розроблених програм і планів, затверджених керівництвом школи.

⁸¹¹ Збірник матеріалів губнаросвіти Київщини. — К., 1921. — С. 7.

⁸¹² ЦДАВОВ України. Народний комісаріат освіти (далі НКО) УСРР. м. Харків (1920—1941). Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад): в 2 т. Т. 1. — 2 січня 1920 р. // Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 168, арк. 324; Культурне будівництво в Українській РСР (1917—1927): зб. док. і матер. — К., 1979. — С. 73.

Обов'язковими для польських шкіл I концентру (I—IV групи) вважалися рідна мова, арифметика, фізична культура, співи, праця, клубна робота. У школах II концентру (V—VII групи) мали вивчатися суспільствознавство, українська мова та література, іноземна мова, географія, природознавство, математика, співи, малювання, фізична культура, праця⁸¹³. Кількість годин на вивчення цих предметів за рекомендацією Наркомосу УСРР, як правило, визначали місцеві органи народної освіти й безпосередньо педагогічні колективи⁸¹⁴.

Аналіз навчального плану Київської польської школи за 1920/21 навчальний рік показав, що велике значення надавалося рідній мові, вивчалися також російська та українська мови як обов'язкові предмети. Але більша увага приділялася вивченню польської азбуки, письму, літературі, а також математиці, де діти ознайомлювалися з елементами математичних завдань, з чітко прописаними культурно-національними елементами та трудової діяльності польської нації. Також значна увага приділялася краєзнавству та вивченню рідної мови. Навчальний план польської школи передбачав такі предмети: фізику, хімію, астрономію, фізіологію, анатомію, малювання і ліплення, ручна праця, ігри і фізичні вправи, співи⁸¹⁵.

Особливістю роботи польських шкіл було те, що в основу польського навчання було покладено національний принцип, який тісно пов'язувався з історією народу. Наприклад, вивчення предмета «польська література» пов'язувалося зі світовою літературою. Це давало можливість вивчати предмет за різними темами, показати різноманітність творчих світоглядних позицій письменників, таким чином розширивши та поглибивши життєвий досвід учнів, формуючи їх художній смак і моральні принципи. Паралельно з польською літературою вивчалися російська і українська. Особлива увага приділялася взаємодії різних культур, розкривалися міжлітературні зв'язки, виявлялася роль українських письменників і перекладачів у творчості майстрів інших народів. Успішній реалізації завдань вивчення рідної мови у молодших і старших класах сприяло враховування індивідуальних особливостей, здібностей, нахилів кожного учня. У навчальних програмах було наведено орієнтовний розподіл годин, який за потребою

⁸¹³ Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965) / М. С. Гриценко. — К.: Рад. шк., 1966. — С. 94.

⁸¹⁴ ЦДАВОВ України. НКО УСРР. м. Харків. (1920—1941). Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад): в 2 т. Т. 1. — 2 січня 1920 р. // Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 168, арк. 324.

⁸¹⁵ Там само. — Арк. 288.

змінювався але кількість уроків з польської мови залишалася сталою⁸¹⁶.

З 1920 до 1922 р. спостерігалася позитивна динаміка у створенні польських шкіл у всіх правобережних губерніях УСРР. Згодом багато з цих шкіл було закрито. Так, на території Правобережжя у 1920—1923 рр. мережа шкіл значно скоротилася. У Київській губернії чисельність їх із 32 знизилася до 18, а по Волинській — з 232 до 114. Як інформують звіти, основною причиною цих тенденцій було погіршення роботи відділів нацменшин, зокрема кількість штатних працівників у них зменшувалася, фінансування обмежувалося. У Подільській губернії факти закриття шкіл мали місце в населених пунктах Сутиски, Гута, Михайлівка, Тарабанівка, Тиврово, Гнивань, Бершадь і т. д.

Другою причиною закриття шкіл стало запровадження політичної «експертизи» вчителів. Зрозуміло, що під час її здійснення виникло багато недоречностей, і в деяких випадках взагалі ситуація доходила до абсурду. Наприклад, у грудні 1922 р. у результаті такої політперевірки Летичівського повіту багато польських вчителів цієї «експертизи» не пройшли. У зв'язку з цим виникла необхідність закриття 13 місцевих шкіл через відсутність вчителів. Такі випадки були не поодинокі й стосувалися не тільки поляків, а і євреїв та німців⁸¹⁷.

Найбільшого поширення набули так звані змішані школи, де організовувалися «національні класи». Викладання в них здійснювалося мовами відповідних етносів⁸¹⁸. Так, практично в усіх національних школах училися діти чехів, німців, поляків або представників інших національних груп. За наявності необхідної кількості учнів (до 20, інколи й менше) у національних школах відкривалися національні класи, навчання в яких велося мовами відповідних національних груп. Якщо у школі було кілька національних класів, наприклад три польських, два єврейських та один німецький і жодна з національних груп не мала суттєвої чисельної переваги, то такі школи розглядалися як «змішані» (польсько-

⁸¹⁶ ЦДАВОВ України. Народний комісаріат освіти (далі НКО) УСРР. м. Харків (1920—1941). Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад): в 2 т. Т. 1. — 2 січня 1920 р. // Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 168, арк. 324.

⁸¹⁷ ЦДАГО України). Листування з ЦК РКП (б), відділами ЦК КП (б) У, губкомами партії, народними комісаріатами України про діяльність губпартрадшкіл, надання допомоги закордонним борцям революції, роботу серед дітей і польського населення та іншим пропагандистським питанням // Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1774, арк. 55.

⁸¹⁸ Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. — 1927. — № 34. — С. 6.

єврейсько-німецькі тощо)⁸¹⁹. Їх кількість постійно зростала. Всі зміни щодо навчально-виховного процесу й наповнюваності груп змішаних шкіл відстежувались польськими представниками при відділах освіти у регіонах УСРР, створених губернськими повітовими національними секціями, та керувались Наркомосом УСРР.

У 1924 р. був запроваджений Єдиний навчальний план соцвиху у всі освітні заклади. Навчальний план мав відмінності для сільської та міської шкіл. Зокрема, це стосувалося побудови комплексних навчальних планів і програм: I концентр (1—4-й класи) — у сільській школі комплекси пов'язувалися із сезонними сільськогосподарськими роботами, учні набували практичних знань з природничих предметів, пов'язаних із сільським господарством (у міських школах — з елементами міської промисловості); II концентр (1—3-й класи) — у сільській школі поглиблюються набуті знання, зокрема про недоліки індивідуального сільського господарства відносно колективного (у міських школах — поглиблення знань про міську промисловість з орієнтацією на переважаючі виробництва)⁸²⁰. З огляду на це в навчанні набували другорядної ролі такі предмети, як мова, література, історія, мистецтво, а пріоритетними ставали природознавство та математика відповідно до їх важливості у виробничій діяльності людини. За новою системою основна форма навчального процесу — урок — замінювалася на практичні заняття практичного працівника з групою учнів за визначеним обсягом знань із допомогою таких методів навчання, як екскурсії на виробництво, у радгоспи тощо. Ці нові навчальні програми та плани у польських школах не прижилися⁸²¹. Проти комплексної системи та її різних варіацій виступали педагогічні колективи шкіл, зокрема національних. У колективному листі польських вчителів від 10 вересня 1927 р. читаємо: «Комплексна система не прийнята взагалі, а для національних шкіл тим більше. Учні не засвоюють подані їм матеріали. Їх знання поверхові і безсистемні»⁸²². Зважаючи на це, педагогічна рада польських шкіл мала право вносити зміни до навчальних планів, тому кожна така школа, зокрема змішана, пра-

⁸¹⁹ ЦДАВОВ України. НКО УСРР. м. Харків. (1920—1941). Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад): в 2 т. Т. 1. — 3 січня 1924р. // Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 168, арк. 324.

⁸²⁰ Руководство по социальному воспитанию / Главсоцвос Наркомпроса УССР. — 4-е изд., перераб. — Б. м.: Гос. изд-во Украины, 1924. — 311 с.

⁸²¹ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927: зб. докум. і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1979. — С. 73; ЦДАВОВ України. НКО УСРР. м. Харків. (1920—1941). Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад): в 2 т. Том 1. — 2 січня 1924 р. // Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 168, 355 арк.

⁸²² Там само. Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 1026. — Арк. 26.

цювала за складеними планами з певними змінами щодо предметів та годин на тиждень.

Аналіз навчального плану Київської польської школи I концентру на 1924/25 навчальний рік показав, що в молодших класах вивчалися такі предмети: українська, російська, німецька й польська мова; чистописання (каліграфія) польського письма, арифметика в межах чотирьох арифметичних дій та елементів дробу; елементарні основи природознавства (одяг, люди, транспорт) (по 12 год); гімнастика (2 год); малювання, співи, ремесло для хлопчиків та рукоділля для дівчаток (по 4 год).

У старших класах вивчалися: 5—6-й класи: українська (10 год), російська (8 год), німецька (6 год) й польська мова (11 год); історія не як систематичний курс, а лише як епізодична збірка деяких історичних подій, головним чином на матеріалах своєї країни; елементи географії — у сенсі ознайомлення із загальнокорисними відомостями про свою країну (по 12 год), а також фізіологія (4 год), фізика та хімія (по 2 год). У 7-му класі: українська (8 год), російська (6 год), німецька (4 год) й польська мова (10 год); історія — на матеріалах своєї країни (8 год); географія — ознайомлення із загальнокорисними відомостями про свою країну (8 год), а також фізіологія, фізика та хімія (по 2 год)⁸²³.

Велика увага приділялася гуртковій роботі молодших школярів, зокрема творчому (хореографічний і танцювальний (по 4 год), вишивки, плетіння нитками та виробів із лози (по 2 год)), де діти виготовляли народні вироби. Також працював гурток живого куточку (8 год).

У старших класах широкою популярністю користувався гурток праці для дівчаток і хлопчиків, у теплу пору року (осінь, весна) діти працювали на присадибних ділянках і садках, а в холодну пору року (взимку) для дівчаток працював гурток кулінарії та швей, для хлопчиків — робота в майстернях (по 12 год)⁸²⁴.

Проведений аналіз навчального плану Київської польської школи I концентру на 1924/25 навчальний рік показав, що велике значення надавалося вивченню рідної мови, а також гуртковій роботі.

При організації польських шкіл постало питання забезпечення поляків школами другого концентру (семирічками). Діти навчалися у початковій школі польською мовою, а після її закінчення, у зв'язку з недостатністю польських шкіл другого концентру, не могли продовжувати навчання рідною мовою. Головною причиною цього була нестача грошей на їх відкриття.

⁸²³ ЦДАГО України. Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад) // Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2496, арк. 122.

⁸²⁴ Там само. — Арк. 122—134.

Кількість національних шкіл зростала залежно від чисельності населення певної національності. Євреї разом із росіянами проживали у містах та містечках, де становили більшість, і там відкривалися єврейські й російські національні школи. Але будівництво шкіл ішло надто низькими темпами. Тому багато приміщень новостворених шкіл для нацменшин винаймалися у будинках приватних осіб або містилися у старих, холодних і часто аварійних спорудах. Ця проблема була властива не лише Правобережжю, а й усій Україні. Про неї згадувалося майже в усіх звітах окружних та районних відділів освіти. Як приклад можна навести ситуацію, що склалася у м. Шепетівка. Тут зовсім не було приміщень для розміщення шкіл, тому в чотирьох будинках розміщувалися шість чотирирічок та дві семирічки. Причому два приміщення були не пристосованими для навчання, оскільки раніше тут були квартири⁸²⁵.

У зв'язку зі збільшенням кількості шкіл для національних меншостей пропорційно збільшувалася чисельність учнів і вчителів у них, але проходив він різними темпами (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

**Динаміка чисельності учнів та вчителів
у школах національних меншостей⁸²⁶**

Навчальний рік	В єврейських школах		У польських школах		У німецьких школах	
	учнів	вчителів	учнів	вчителів	учнів	вчителів
1923/24	41 932	-	11 378	-	33 119	-
1924/25	55 394 (56 334)	1508 (1438)	14 936 (14 606)	393 (429)	33 166 (32 247)	937 (830)
1925/26	70 887 (72 958)	2 148 (2 155)	20 550 (20 460)	537 (534)	38 567 (38 887)	1 000 (1 053)
1926/27	81 000	-	22 500	-	37 180	-

⁸²⁵ ЦДАВОВ України. Листування з Шепетівським окрвиконкомом про роботу серед національних меншостей // Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 222, арк. 40.

⁸²⁶ ЦДАВОВ України. Листування з НК РСІ УРСР і губвиконкомом про організацію обслідувань роботи низового радянського апарату // Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 1609, арк. 18; *Там само*. Огляди та статистичні відомості про культосвітню роботу серед національних меншостей за 1924 та 1925 рр. // Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 974, арк. 27, 30, 45; *Там само*. Відомості, списки, таблиці про чисельність шкіл та культосвітніх установ по округах України // Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 131, арк. 42; ДАХМО. Циркуляри та інструкції ВУЦВК, протоколи засідань Центральної комісії та окружного бюро національних меншостей, звіт про роботу Центральної комісії нацменшин // Ф. р. 3508. — Оп. 1. — Спр. 30, арк. 24; Діяльність Нарком освіти УСРР за 1924—1925 рік. — Х.: ДВУ, 1926. — С. 105, 109—110.

Проаналізувавши дані табл. 3.12, ми бачимо позитивну динаміку зростання чисельності учнів та вчителів у школах різних нацменшин, крім незначного зменшення учнів-німців у 1926/27 навчальному році. Найбільші темпи зростання охоплення дітей школами, кількості педагогічного персоналу притаманні єврейському етносу, а потім — полякам та німцям. І до середини 1925 р. в УСРР налічувалося лише 12 семирічних шкіл для нацменшин⁸²⁷. Та незважаючи на це, в м. Києві у 1926 р. функціонувала лише одна семирічна польська школа. Пропонувалося перевести частину дітей із Правобережжя до Києва на подальше навчання, але на перешкоді знову стала нестача коштів, оскільки для цього потрібно було відкрити інтернат при школі, який би повністю фінансувала держава⁸²⁸.

Кількість інтернатів для учнів шкіл нацменшин у 1925—1926 рр. (табл. 3.13) була недостатньою, щоб охопити всіх дітей, які хотіли навчатися у семирічних школах. Німецьких інтернатів взагалі не було. Найбільше їх мав польський етнос, він був більш розпоросшеним на відміну від німців та євреїв, які жили досить компактно.

Таблиця 3.13

**Кількість інтернатів при школах Правобережжя
у 1925—1926 рр.**⁸²⁹

Округи	Євр.	Пол.	Нім.	Округи	Євр.	Пол.	Нім.
Волинський	-	2	-	Бердичівська	-	2	-
Коростенський	2	1	-	Мог. — Поділ.	-	1	-
Кам'ян.-Поділ.	-	2	-	Тульчинська	-	-	-
Вінницький	4	2	-	Проскурівська	-	2	-
Шепетівський	-	3	-	Київська	-	1	-
По всій Україні	7	21	7				

Одним із головних факторів, що впливав на функціонування шкіл, безперечно, було фінансування. Держава не могла повністю оплатити всі освітні програми. Архівні документи засвідчують, що в 1926—1927 рр. лише 18 польських шкіл Коростенського округу мали власні приміщення; 17 шкіл орендували будинки у приватних осіб; 3 школи розташовувалися у нових будівлях; 7 шкіл працювали у дві зміни⁸³⁰.

⁸²⁷ Там само. — С. 109.

⁸²⁸ ЦДАВОВ України. Документи про роботу Зінов'євського, Кам'янецького, Катеринославського та Київського окрвиконкомів // Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 183, арк. 126.

⁸²⁹ Там само. — Арк. 35.

⁸³⁰ ЦДАВОВ України. Постанови, витяги з протоколів засідань РНК УСРР, УЕН, Наркомюсту УСРР про роботу серед національних меншостей // Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 143., арк. 11зв.; Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Документи про роботу Коростенського окрвиконкому серед національних меншостей (статистичні звіти, звіти шкільної округи, протоколи, виписки) // Ф Р-267. — Оп. 1. — Спр. 38, арк. 70.

Не вистачало шкільних приміщень, підручників, методичних посібників, наочного приладдя. Так, у річному звіті Коростенської окружної інспектури, надісланому до Ради національних меншин, наголошувалося: «Характеризуючи стан культосвітніх установ нацмену, треба зазначити, що матеріальна база таких у більшості недостатня. Багато приміщень не відповідає вимогам... Стан будинків нацменшкіл, переважно польських, німецьких, значною мірою незадовільний. Частина шкільних помешкань (власні) за кубатурою не відповідає своєму призначенню. Є випадки, що не тільки дворічки містяться в одній кімнаті, а навіть три- та чотирирічки...»⁸³¹.

У програмі музичного виховання треба додати польські дитячі пісні замість українських. Для III та IV груп залишити деякі українські пісні⁸³². Порівняно з попередніми навчальними планами (1926—1927) зменшилася кількість годин на розумову діяльність; збільшилася кількість годин на виховну, практичну, громадсько корисну діяльність; у II концентрі курс географії розподілено між суспільствознавчим та природничим циклами. Деякі відомості додані про географію Польщі, її починали вивчати з 4-ї групи. Німецька мова в молодших класах мала по 4 год на тиждень, а в старших класах вона вивчалася як факультативна (1 год на тиждень)⁸³³.

Пропоновані та чинні навчальні плани польських шкіл відрізнялися не лише національним статусом, типом, місцезнаходженням і педагогічними концепціями навчання, а й складом учнів, матеріальними, організаційними умовами, зокрема змістом навчання, навчальними планами та програмами. До того ж була відмінність у навчанні грамоти польських школярів міст та сіл порівняно з євреями, українцями та росіянами. Дослідники зазначають, що невід'ємною складовою цієї політики стала адміністративно-територіальна реформа, розпочата з виокремлення польських сілрад (1924—1926), яка проводилася в Правобережній Україні, як і загалом на всіх територіях України⁸³⁴.

⁸³¹ ЦДАВОВ України. Постанови, витяги з протоколів засідань РНК УСРР, УЕН, Наркомюсту УСРР про роботу серед національних меншостей. Справа Коростенського округу. Коростенської окружної інспектури, Ради національних меншостей (звіти, протоколи, плани) // Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 826, арк. 106.

⁸³² ЦДАВОВ України. Справа Наркомосу України з питань національних меншин (звіти науково-методичного центру, навчальні плани, протоколи звіти, виписки тощо) // Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 5058, арк. 56.

⁸³³ ЦДАВОВ України. НКО УСРР. м. Харків. (1920—1941). Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад): в 2 т. Т. 1. — 2 січня 1929 р. // Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 168, арк. 311.

⁸³⁴ Вовк В. П. Деятельность Коммунистической партии по вовлечению национальных меньшин Украины в социалистическое строительство (1921—1925 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Одес. гос. ун-т / В. П. Вовк. — Одесса, 1977. — 20 с.

У процесі реалізації політики радянської влади щодо забезпечення кожної національності рідною школою 14 600 шкіл було переведено на українську мову навчання, сотні шкіл — на єврейську, польську, німецьку, молдавську та ін.⁸³⁵ Про результати національної політики свідчать такі показники: на 1 грудня 1928 р. в УСРР налічувалося 557 двомовних (у тому числі 336 українсько-російських, у 69 школах — українська мова не викладалася), 10 тримовних шкіл. Російська мова вивчалася в усіх школах, але не в усіх школах, зокрема російських, вивчалася українська мова⁸³⁶.

Аналіз документів щодо розвитку шкіл національних меншин показав, що, зважаючи на критику комплексних програм, Наркомос УСРР у 1928 р. видав схему розподілу матеріалу за концентрами і роками навчання. У 1929 р. Наркомос УСРР розробив нові навчальні програми для різних типів шкіл⁸³⁷. Зокрема, доопрацьовані програми шкіл I концентру. Науково-методичний центр вніс такі рекомендації:

I. Замість програми з української мови дати програму польської мови, яку слід скласти згідно з новими вимогами вказаними в «загальних зауваженнях» до програми з мов (надрукованих у нових програмах) та прийняти за взірць програму з української мови.

II. Замість програми з російської мови дати програму з української мови для польських трудових шкіл, яку можна скласти, користуватись програмою з української мови для шкіл із російською викладовою мовою.

III. До програми з суспільствознавства внести додатки про національну політику радянської влади та про боротьбу польського пролетаріату до революції і тепер у «фашистській» Польщі.

IV. Внести додатки до програми з географії про національні польські райони, деякі відомості про географію Польщі.

Водночас у школах викладання проводилося мовами народів, які проживали в Україні: російською, грецькою, єврейською, польською, німецькою та ін. Зокрема, наприкінці 30-х років працювали 351 польська школа, 592 німецьких, 480 єврейських⁸³⁸. Відповідно до масштабного втручання радянської влади в систему освітньо-культурних установ польських груп призвело до закриття польських шкіл і перетворення їх на польські державні школи. У другій половині 30-х років польські школи було розформовано, а учнів, які

⁸³⁵ Авдієнко М. О. Народна освіта на Україні / М. О. Авдієнко. — Х.: ЦСУ, 1927. — С. 34.

⁸³⁶ Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. — К.: Наук. думка, 2001. — С. 861.

⁸³⁷ Проекти навчальних планів та схем комплектів трудшколи // Бюл. Нар. Комісаріату освіти. — 1929. — № 16. — С. 18—22.

⁸³⁸ Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20—30-ті рр. XX ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). — К., 1994. — С. 49.

в них навчалися, на початку 30-х років, переведено до українських та російських шкіл.

Значну роль у діяльності польських шкіл відіграло налагодження навчального процесу, ліквідація неписьменності, здійснення загальної обов'язкової початкової, семирічної освіти; надання державної підтримки в подальшій виробничій діяльності; урахування національно-культурних особливостей, традицій, релігійних відмінностей, інтересів тощо. Це було одним із підтверджень того, що радянська влада почала формування нової радянської спільноти і межа 20-х років була одним із найважливіших компонентів отримання освітньої культури на території УСРР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Збірник узаконень України. — 1919. — № 4. — ст. 46.
2. Навчальний план початкової школи УСРР. — Х., 1927. — С.3.
3. Руководство по социальному воспитанию / Главсоцвос Наркомпроса УССР. — 4-е изд. Перераб. — Б. м.: Гос. изд. Украины, 1924. — 311 с.
4. Скуратівський Д. Вимоги до програм / Д. Скуратівський // Виробнича думка: тиж. дод. до газ. Народний учитель. — 1929. — 30 січ. (№ 4/5). — С. 2—3.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Постанова колегії Наркомосу РСФРР «Про школи національних меншин» (1920). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 334. — 398 арк.
6. ЦДАГО України. Лист А. Я. Шумському на ім'я Л. М. Кагановича з осудом раніше зайнятої їм позиції по питанням українізації. Доповідь комісії ЦК КП (б) У Президіуму ЦК ВКП (б) про підсумки проведення національної політики, роботу серед національних меншин, стан українізації у промислових округах. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2894. — 129 арк.
7. ЦДАВОВ України. Документи про роботу Бердичівського окрвиконкому серед національних меншостей. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 70. — 138 арк.
8. ЦДАВОВ України. Документи про культосвітню роботу серед національних меншостей. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 88. — 340 арк.
9. ЦДАВОВ України. Звіт РНК УСРР про роботу серед національних меншостей. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 249. — 192 арк.

3.8.4. Особливості роботи німецьких шкіл у контексті здійснення диференційованого підходу до навчання

Створення радянською владою протягом 20-х років мережі німецьких державних шкіл мало на меті переважно політизувати культурно-духовне життя німецької меншини. Фактично початок радянської українізації німецького населення УСРР, зростання мережі німецьких державних шкіл декларувалися як турбота більшовицької партії про задоволення потреб німецьких груп. Невід'ємною складовою цієї політики стала адміністративно-територіальна реформа, яка пе-

редбачала організацію національних сільських, селищних рад, змішаних рад, районів. Вона розпочалася з виокремлення німецьких, а потім польських та єврейських сільрад. Найінтенсивніше цей процес проходив саме в 1924—1926 рр.⁸³⁹ Як зауважує О. Рафальський, у численних публікаціях цього періоду ми не знайдемо пояснень неймовірних темпів створення мережі національних адміністративно-територіальних одиниць, що супроводжувався активним процесом будівництва⁸⁴⁰. За відомостями радянських джерел, формування національних рад і районів завершилося на кінець 1930 р., про що йшлося, зокрема, на II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин у листопаді 1930 р.⁸⁴¹ Але «виділення національних сільських і селищних рад, утворення національних районів, до керівництва якими приходили люди, обізнані з історією, культурою, духовним життям населення тієї чи іншої національності, специфікою його господарської діяльності та побуту, сприяло поживленню економічного культурного та громадського життя в них, гармонізації міжнаціональних відносин. Діловодство, освіта, судочинство, робота культурно-освітніх закладів у цих національних формуваннях проводилися мовами тієї чи іншої національної меншини. Водночас у національних адміністративно-територіальних структурах гарантувалися мовні інтереси інонаціонального населення»⁸⁴². Ця реформа проводилася на всій території України, яка насамперед ставила політичні цілі (сприяла прискоренню радянізації національних меншин).

⁸³⁹ Буценко А. К вопросу районирования Украины / А. Буценко. — Х., 1925. — С. 15. Годовой отчет ЦК КП (б) У к VIII Всеукраинской партийной конференции (апрель 1923 — апрель 1924 г.) — Х., 1924. — С. 11; Адміністративно-територіальний поділ нацменшостей на Україні // Вісти ВУЦВК. — 1924. — 21 серпня; Буценко О. Національний момент у районуванні України / О. Буценко // Вісти ВУЦВК. — 1924. — 21 серпня; Буценко А. Советское строительство и национальные меньшинства на Украине / А. Буценко. — Харьков, 1926; Б (уценко) А. Итоги районирования УСРР / А. Буценко // Радянська Україна. — 1926. — № 13. — С. 6—8; Буценко А. Вступительная речь / А. Буценко // Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8—11 января 1927 г. — Харьков, 1927. — С. 5—7.

⁸⁴⁰ Рафальський О. Національні меншини в Україні. 20—30-ті роки XX ст. / О. Рафальський. — К., 1996. — С. 307; Мац Д. Ліквідація округ і обслуговування трудящих національних меншостей / Д. Мац // Радянська Україна. — 1931. — № 9. — С. 19—23.

⁸⁴¹ Буценко А. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР / А. Буценко. — Х.: Видання оргінстру ВУЦВК, 1928; Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27—30 ноября 1930 г.: стенографический отчет и постановление. — М.; Харьков; Минск, 1931.

⁸⁴² Рафальський О. Національні меншини в Україні. 20—30-ті роки XX ст. / О. Рафальський. — К., 1996. — С. 5.

Система шкільного навчання німецьких дітей на початку ХХ ст. зберігала лютеранський характер і до 20-х років була приватною, трис-тупеневою⁸⁴³. У 20-х роках масштабне втручання радянської влади в систему освітньо-культурних закладів німецьких колоній призвело до закриття німецьких приватних шкіл і перетворення їх на німецькі державні школи, що стало причиною зростаючого протистояння німецьких колоній з радянською владою⁸⁴⁴. Головними рисами було установлення радянського шкільного устрою, який поступово мав ліквідувати традиційну національну німецьку освіту. Але, незважаючи на протистояння, німецькі національні школи навіть у період радянської влади навчальних закладів вирізнялися на тлі не лише українських шкіл, а й аналогічних закладів національних меншин⁸⁴⁵.

Навчання в школах для національних меншин розпочалося у зв'язку з організацією Раднацмену при НКО УСРР у 1921 р.⁸⁴⁶ Вже з перших кроків діяльності його працівники ставили за мету наблизити навчально-виховний процес у національних школах відповідно до вимог Положення про єдину трудову школу в УСРР (1919). Цей документ не лише визначав організаційну структуру нової системи освіти, а й формулював завдання навчально-виховного процесу в єдиній трудовій школі. Як зазначалося в Положенні, основою шкільного життя мала стати продуктивна праця, безпосередньо пов'язана з навчально-виховним процесом⁸⁴⁷ та інструкції «Про порядок та перетворення нині існуючих навчальних закладів в семирічну єдину трудову школу»: «І. Єдина трудова школа (з семирічним курсом) має на меті сприяти всебічному ознайомленню з природним та соціальним оточенням відповідно тим питанням, що виникають у дитини й відповідно зросту її сил, фізичним та духо-

⁸⁴³ Луппов Л. *Немецкие начальные школы в России* / Л. Луппов. — Пг., 1916. — С. 15—22.

⁸⁴⁴ Безносос А. И. *Религиозная жизнь немецкого населения юга Украины и политика Советской власти (1920—1928)* / А. И. Безносос // *Немцы России и СССР: 1901—1941 гг.* — М.: Гос. изд-во Украины, 1941. — С. 329—342; Там само; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). *Справа Наркомосу УСРР. Постанова колегії Наркомосу РСФРР «Про школи національних меншин» (1920)* // Ф.1. — Оп. 20. — Спр.334, арк.92; Там само, арк. 6—7.

⁸⁴⁵ Державний архів Одеської області (ДАОО). *Дело национальных меншинств. Итоги работы комитета правления традиционного немецкого образования* // Ф. 969. — Оп. 3. — Спр. 470, арк. 91; *Народна освіта на Україні.* — Х., 1924. — С. 60.

⁸⁴⁶ Там само. *Матеріали національних меншин в Україні (статистичні звіти, звіти про діяльність національних шкіл)* // Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 616, арк. 23в.

⁸⁴⁷ Бондар А. Д. *Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917—1967)* / А. Д. бондар. — К., 1968. — С. 17.

вним, а також має на меті виробити у дітей звичку до організованої колективної праці й громадської дисципліни»⁸⁴⁸.

У процесі реалізації цих та інших документів німецькі школи стали світськими, повністю змінивши характер організації навчального процесу: відокремлення церкви від школи, вилучення з навчальних планів релігійних і введення нових предметів за орієнтовним планом Наркомосу УСРР на 1920/21 навчальний рік (на перші три роки): краєзнавство, поєднання його із суспільно корисною працею, фізичною культурою, іншими предметами, спрямованими на формування всебічно розвиненої особи.

Аналіз архівних матеріалів свідчить про те, що з 1920 по 1922 р. комітет правління німецької шкільної освіти сприяв забезпеченню педагогічними кадрами німецьких шкіл, їх самоврядуванню, вивченню й збереженню національної культури, землевпорядкуванню, розвитку ремесел, веденню сільського господарства, що було змістом навчальної діяльності німецьких шкіл⁸⁴⁹. Комітет ставив за мету формувати в учнів інтелектуальні уміння, уявлення, поняття і практичні знання та навички⁸⁵⁰. Головним принципом навчання в початковій і середній німецькій школі був принцип батьківщинознавства і трудового навчання.

Основну функцію керуванням німецькою освітою виконували місцеві органи управління німецького поселення, де працювали розширені громадські ради⁸⁵¹. Оскільки на той час не було єдиних навчальних планів і програм, їх розробляли відповідно до умов кожного шкільного округу. Плани і програми німецьких шкіл погоджувалися на цих радах і затверджувалися місцевим німецьким комітетом⁸⁵².

⁸⁴⁸ Збірник матеріалів губнаросвіти Київщини. — К., 1921. — С. 7.

⁸⁴⁹ ДАОО. Материали о развитии немецкого традиционного образования (учебные планы, программы, ведомости, статистические отчеты, отчеты педагогического персонала) // Ф. 99. — Оп. 2. — Спр. 62. — арк. 52—54; Там само. — Оп. 1. — Спр. 173, арк. 22; ДАВАРК. Дело Ялтинского райОНО. Протоколы заседаний, постановления и планы работы райОНО; отчеты о деятельности крымскотатарских, немецких, польских, еврейских, российских школ // Ф.Р. 3415. — Оп. 1. — Спр. 1, арк. 20.

⁸⁵⁰ Державний архів Харківської області (ДАХО). Комитет правления немецкого традиционного просвещения. Итоги работы традиционной немецкой системы просвещения // ФР-845. — Оп. 2. — Спр. 696, арк. 5.

⁸⁵¹ ДАОО. Дело комитета правления традиционного немецкого просвещения // Ф. 599. — Оп. 1. — Спр. 173, арк. 11—12; Народна освіта на Україні. — Х., 1924. — С. 60—61.

⁸⁵² ДАХО. Итоги работы традиционной немецкой системы просвещения // ФР-845. — Оп. 2. — Спр. 696, арк. 5—6; ДАОО. Дело комитета правления традиционного немецкого просвещения // Ф. 599. — Оп. 1. — Спр. 173, арк. 11—12.

Обов'язкове навчання в німецьких школах починалося з шести років. Повний курс шкільного навчання становив 12 років. Структура школи у шкільних округах була неоднорідною. Приблизно в 15% округів, головним чином сільських, зберігалася стара структура: восьмирічна початкова школа і трирічна середня школа. Для великих міст УСРР (Київ, Харків, Одеса) була характерна структура «6 + 4», за якої навчання в початковій школі скорочувалося до шести років, а в середній — діяла двоетапна — молодша і старша середня школа. Діти, які досягли шестирічного віку, вступали до 1-го класу початкової школи, що була фундаментом німецької освіти. Основний акцент робився на розвитку дитячої індивідуальності, пізнавального інтересу й таких здібностей, як фантазія, ініціатива, самостійність і спілкування в колективі⁸⁵³.

За даними дослідження, на 1 січня 1921 р. найкращі умови проживання й забезпечення необхідним обладнанням німецьких шкільних мереж були на Харківщині, що сприяло їх національно-культурному відродженню порівняно з іншими регіонами УСРР. Так, у школах м. Харкова I ступеня навчалося 20% дітей з російських сімей, 10 — татарських, 10 — німецьких, 4 — єврейських, 1 — польських та 9% — інших національностей⁸⁵⁴. Відповідали цьому співвідношенню й дані про кількість шкіл I ступеня та їх розподіл за національною ознакою. Переважали російські, німецькі, єврейські й татарські школи. Їх налічувалося відповідно 206 і 207, що становило майже 20% усіх шкіл I ступеня (тоді як школи II ступеня становили лише 5%)⁸⁵⁵.

Аналіз програми Харківської німецької школи I ступеня (1922) показав, що вона містила не лише загальноосвітні предмети, а й розділ «Російська імперія», де широко висвітлювалися історія німецької колонізації в Росії, роль німецьких колоністів у її політичному, економічному й культурному житті⁸⁵⁶. Саме тому в німецьких

⁸⁵³ ДАХО. Матеріали о развитии традиционной немецкой системе просвещения (Учебные планы, программы, материалы отчетов и др.) // ФР-845. — Оп. 2. — Спр. 1205, арк. 20—22.

⁸⁵⁴ Население Харьковской губернии по данным переписи 1920 года. Численность населения. Возрастной состав. Грамотность. Национальный состав // Статистика Украины № 16. — Сер. 1. Демография. — X., 1922. — Т. 1. — Вып. 5. — С. 12—23; ДАВАРК. Статистические сведения (ЦСУ Крымского региона). Сводные таблицы о подготовке специалистов, сведения о количестве школ, учащихся; динамика движения педагогических кадров; итоги обследования школ // Ф. Р. 219. — Оп. 1. — Спр. 140, арк. 40.

⁸⁵⁵ ДАВАРК. Статистические сведения (ЦСУ Крымского региона). Сводные таблицы о подготовке специалистов, сведения о количестве школ, учащихся; динамика движения педагогических кадров // Ф. Р. 219. — Оп. 1. — Спр. 140, арк. 23—25.

⁸⁵⁶ Там же. — Арк. 203.

школах не тільки викладалися загальноосвітні предмети — математика, природознавство, фізика, хімія, географія, а й давалися на уроках історії загальні уявлення про історію Німеччини, культуру та побут німецького народу. Характерно, що навчальний процес у німецьких школах порівняно з школами інших національних меншин мав більш світський характер⁸⁵⁷. Самостійне управління німецькою освітою визначало систему її фінансування.

Навчальний план Харківської німецької школи I ступеня містив такі предмети: рідна та російська мови, арифметика, алгебра з геометрією, елементарна фізика та хімія, природознавство (жива і нежива природа, а також початки фізіології та гігієни), географія, історія у зв'язку із суспільствознавством, малювання, ліплення та інші вправи, що сприяли фізичному розвитку, ручна праця різних видів, спів⁸⁵⁸.

У 1-му класі основним предметом було вітчизнознавство, у зв'язку з яким вивчалися рідна та російська мови (4 год), математика (2 год), малювання, ручна праця, ліплення, країнознавство, музичне мистецтво, естетичне виховання та ритміка (по 1 год). Починаючи з 2-го класу, більша увага приділялася рідній мові (6 год) й вітчизнознавству (4 год). Українська мова вивчалася з 7-го класу (2 год)⁸⁵⁹. Результати навчання оцінювалися в балах на другому році навчання⁸⁶⁰.

На початку 20-х років тривалість занять у Харківській німецькій школі становила 18—20 год на тиждень, а уроку — 45 хв. Поступово кількість годин збільшувалася до 25—30. У 1-му і 2-му класах усі уроки вів один учитель, а з 3-го класу до роботи поступово залучалися вчителі-предметники з тим, щоб полегшити дітям перехід до наступного ступеня навчання. Аж до закінчення школи навчання здійснювалося німецькою мовою.

З усієї кількості німецьких шкіл в УСРР (Волинська, Житомирська, Коростенська та інші округи) найбільше їх налічувалося на Півдні України (Миколаївська та Одеська)⁸⁶¹. У самій Одесі діяв інститут з підготовки німецьких педагогічних кадрів⁸⁶². Тут провадилася велика робота із забезпечення німецьких шкіл учителями та необхідним навчальним обладнанням. Також архівні

⁸⁵⁷ Народна освіта на Україні. — Х., 1924. — С. 61—62.

⁸⁵⁸ ДАХО. Матеріали о розвитку традиционной немецкой системе просвещения // ФР-845. — Оп. 2. — Спр. 1205, арк. 214.

⁸⁵⁹ Там само. — Арк. 215.

⁸⁶⁰ Там само. — Арк. 216.

⁸⁶¹ ЦДАВОВ України. Матеріали національних меншин в Україні (законодавчі акти, статистичні звіти, діяльність національних шкіл) // Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 372, арк. 80.

⁸⁶² Там само. — Арк. 145.

матеріали свідчать, що підготовчу роботу педагогічного персоналу на курсах перепідготовки (порівняно з єврейськими, польськими, кримськотатарськими німецькі та російські школи були найкраще забезпеченими вчителями). Німецькі школи готували дітей до роботи майбутніми педагогами. На них був запит, з одного боку, зі шкіл, з іншого — вищих навчальних закладів. Після закінчення ВНЗ діти здобували професію педагога і мали роботу в німецьких школах⁸⁶³. Масове забезпечення німецьких національних шкіл підручниками й посібниками німецькою мовою сприяло тому, що вони мали краще організований навчальний процес, ніж польські школи⁸⁶⁴. Під час організації навчально-виховної роботи в німецьких школах застосовувалися різні за змістом види діяльності, а саме: практичні, лабораторні роботи, тематичні, які ґрунтувалися на національних елементах творчого підходу до дітей. Особливістю було те, що в навчальній літературі висвітлювалися історія народу та національна культура: у підручнику з історії цілі параграфи відводилися вивченню історії батьківщини та культури, з географії окреслювалося коло вивчення географічного положення своєї Батьківщини та знаходження кордонів з нею, у підручниках з мови та літератури вивчалися граматики та писемність кожного народу, в яких чітко відображалася культура нації.

Діяли і приватні німецькі школи. Аналіз програми Одеської приватної німецької школи (1922) показав, що саме ця школа вирізнялася серед звичайних німецьких шкіл. Вона була приватною з великим землегосподарством⁸⁶⁵. Програма школи передбачала формування в учнів інтелектуальних умінь, уявлень, понять, теоретичних і практичних знань. Для розвитку здібностей кожної дитини, крім класної роботи, застосовувалося індивідуальне, парне і навчання в групах.

Учні старших класів не тільки дізнавалися про історію ораторського мистецтва, його найяскравіших представників, німецьких громадських діячів-ораторів, а й на кращих зразках вчилися правильно будувати власні висловлювання. Робота зв'язного мовлення забезпечувала подальший розвиток у випускників школи вмінь і навичок, необхідних у їхній майбутній професійній діяльності.

Характерною рисою Одеської німецької школи був розподіл учнів, починаючи з 5-го класу, за здібностями. Дітям пропонувався

⁸⁶³ ЦДАВОВ України. Матеріали національних меншин в Україні (законодавчі акти, статистичні звіти, діяльність національних шкіл) // Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 534, арк. 67.

⁸⁶⁴ ДАОО. Итоги работы Одесской частной школы. Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 1600, арк. 13.

⁸⁶⁵ Там само. — Арк. 1.

тест, який надалі був головним критерієм їхнього оцінювання. З моменту визначення індивідуальних здібностей формувалися групи дітей відповідно до здібностей. Велике значення мало й те, що завдання додому давалися з таким розрахунком, щоб діти не перетомлювались і не втрачали інтересу до навчання. У школі проводилася робота в гуртках з різних предметів (літературно-драматичний, математичний, фізичний, історичний, гурток хорового співу, танцювальний). Усі гуртки працювали за планами і програмами⁸⁶⁶.

Аналіз навчальних планів цієї приватної школи свідчить, що навчання в ній відбувалося і в суботу, де на пришкольніх ділянках, у господарствах проводилися уроки праці, на яких діти вчилися доглядати за худобою, працювали на великих земельних ділянках — вирощувати овочі, фрукти⁸⁶⁷.

У 1923/24 навчальному році в Одеській губернії налічувалося 123 німецькі трудові школи, в яких навчалися 10429 учнів⁸⁶⁸. Треба зазначити, що це досить малий приріст, особливо якщо порівнювати його з розвитком системи загальноосвітніх шкіл інших національних меншин Півдня України. Певною мірою це можна пояснити тим, що практично в кожному німецькому селі ще до 1925 р. діяла загальноосвітня школа, тому не було нагальної потреби відкривати багато нових. Рівень письменності німецького населення був найвищим як в Україні (79,4% за даними Всесоюзного перепису населення 1926 р.), так і на Півдні (84,6% серед міського населення і 66,2% серед селян)⁸⁶⁹.

Аналіз архівних матеріалів станом на 1923/24 навчальний рік свідчить про те, що німецькі школи розміщувалися залежно від осілости колоній, розпорошених по всій території УСРР⁸⁷⁰. Порівнюючи діяльність німецьких шкіл I і II ступенів за 1922/23 та 1923/24 навчальні роки, бачимо, що велике значення тут надавалося праці,

⁸⁶⁶ ДАОО. Итоги работы Одесской частной школы // Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 1600, арк. 13—14.

⁸⁶⁷ Там же. — Арк. 13—16.

⁸⁶⁸ ЦДАВОВ України. Матеріали національних меншин в Україні (законодавчі акти, статистичні звіти, звіти про діяльність німецьких шкіл, докладні матеріали відносно шляхів реалізації політики коренізації, поширення мережі німецьких національних шкіл) // Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1234, арк. 5.

⁸⁶⁹ Всесоюзний перепис населення 1926 р. — Т. 13. — М.: ЦСУ ССРСР, 1929. — С. 12—13; 22—24; 27—28; 30—31; 36—37.

⁸⁷⁰ Там само. — Арк. 82; ДАХО. Материалы о развитии традиционной немецкой системе просвещения (Учебные планы, программы, материалы отчетов и др.) // ФР-845. — Оп. 2. — Спр. 1205, арк. 20—25; ДАОО. Материалы о развитии немецкого традиционного образования (учебные планы, программы, статистические отчеты, отчеты педагогического персонала) // Ф. 99. — Оп. 2. — Спр. 62, арк. 30; ДАВАРК. Отчеты крымскотатарских и немецких школ от 02.01.1922 по 1923 г. // Ф.Р-20. — Оп. 3. — Спр. 47, арк. 112зв.

було широко розвинуте трудове господарство й землеупорядкування⁸⁷¹. Тож коли у 1924 р. в УСРР було запроваджено новий Єдиний навчальний план соцвиху, в якому велика роль відводилася поєднанню праці та навчання, у німецьких школах цей план не прижився. Як зазначав директор німецької школи м. Харкова, «діти не сприймають такого навчального матеріалу, їм важко зрозуміти його. Тому наша школа буде продовжувати працювати за встановленим навчальним планом»⁸⁷². Педагогічна рада німецьких шкіл мала право вносити зміни до навчальних планів, тому кожна така школа, зокрема змішана, працювала за планами, вносячи певні зміни до переліку предметів та кількості годин на тиждень. Аналіз звітів змішаних німецько-татарських, єврейських, польських, шведських та єврейсько-німецько-татарських шкіл міст Харкова, Одеси, с. Зміївки Херсонської обл. та Кримського регіону на 1923/24 навчальний рік показав, що у них були «мішані» класи, де навчалися діти різни національностей. За даними шкільної документації кількість змішаних шкіл значно збільшилася з 10 (на початок 20-х років) до 50 на 1924 р.⁸⁷³ Зокрема, зросла і кількість дітей у «мішаних» класах. Наприклад, у харківських школах діяли змішані класи де навчалися євреї і німці, поляки, татари та німці, а також поляки, євреї та німці. Так, у с. Зміївці, де проживали представники 18 національностей, які розмовляли різними мовами, зокрема старошведською та німецькою, викладання предметів у німецьких школах велося німецькою, старошведською й російською мовами⁸⁷⁴. Навчання відбувалося в групах, наповнюваність кожної групи міської старшої школи могла бути від 10 до 30 осіб, а сільської змішаної школи — до 20 осіб. Німецька група могла включати до 5 осіб, а в старших класах — від 8 до 10 осіб⁸⁷⁵.

Аналіз планів за 1922/23 та 1923/24 навчальні роки змішаних Зміївської німецько-шведської, Сімферопольської єврей-

⁸⁷¹ ДАВАРК. Отчеты крымскотатарских и немецких школ от 02.01.1922 по 1923 г. // Ф.Р-20. — Оп. 3. — Спр. 51/1, арк. 10зв.

⁸⁷² ЦДАВОВ України. НКО УСРР. м. Харків. (1920—1941). Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад): в 2 т. Т. 1. — 2 січня 1924 р. // Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 168, арк. 321, 111.

⁸⁷³ ДАХО. Итоги работы традиционной немецкой системы просвещения // ФР-845. — Оп. 2. — Спр. 696, арк. 5.

⁸⁷⁴ Там же; Материалы о развитии традиционной немецкой системе просвещения (Отчеты, программы, планы и статистические ведомости мешаных школ Херсонской обл. 1923/24 уч. г.) // ФР-845. — Оп. 2. — Спр. 1205, арк. 22—24; Там же, спр. 696, 40—41 арк.

⁸⁷⁵ ДАХО. Материалы о развитии традиционной немецкой системе просвещения (Отчеты, программы, планы и статистические ведомости мешаных школ Херсонской обл. 1923/24 уч. г.) // ФР-845. — Оп. 2. — Спр. 1205, арк. 22—24.

сько-німецько-татарської, Ялтинської німецько-татарської та Євпаторійської єврейсько-німецько-татарської шкіл свідчить про те, що вони працювали за введеним 1920 р. навчальним планом. Навчання проводилося мовами національних меншин за групами. Наприклад, у Зміївській німецько-шведській школі (навчальний план за 1922/23 навчальний рік) вивчалися такі предмети: у німецькій молодшій групі — рідна мова, математика з арифметикою, природознавство (жива і нежива природа, а також початки фізіології та гігієни), малювання, ліплення, ручна праця, співи; з 4-го класу вивчалися шведська, російська, українська мови, алгебра, геометрія, тригонометрія, елементарна фізика, хімія, географія, історія у зв'язку з суспільствознавством⁸⁷⁶; у шведській молодшій групі — рідна мова, математика з арифметикою, природознавство (жива і нежива природа, а також початки фізіології та гігієни), малювання, ліплення, ручна праця, співи; з 4-го класу вивчалися німецька, російська, українська мови, алгебра, геометрія, тригонометрія, елементарна фізика, хімія, географія, історія у зв'язку з суспільствознавством⁸⁷⁷.

У Сімферопольській єврейсько-німецько-татарській змішаній школі у молодших класах вивчалася мова цих національних меншин, а також такі обов'язкові предмети: краєзнавство (у зв'язку з рідною мовою, релігією, математикою і природознавством), німецька мова та література, українська мова та література, російська мова та література, польська мова та література, математика, природознавство, малювання і ліплення, співи, ігри й фізичні вправи. У змішаних класах старшої школи вивчалися історія з громадянствознавством, практична робота (суспільно корисна робота, виробнича робота в майстернях та у власних господарствах при школах), географія, фізика, фізіологія, анатомія⁸⁷⁸.

У всіх планах змішаних німецьких трудових шкіл поєднувалися предмети суспільного, спеціального й педагогічного циклів. Зміст навчання передбачав загальне вивчення предметів, що забезпечувало формування в дітей знань, оволодіння основами педагогічних умінь та навичок у подальшому навчанні. У планах переважав зв'язок із виробництвом, а також значне місце відводилося краєз-

⁸⁷⁶ Там же; ДАВАРК. Учебные программы и бюджеты учебных заведений составленные Дирекцией народного просвещения Крымской татарской национальной дирекции (программы смешанного типа школ Крымского региона) // Ф.100. — Оп. 1. — Спр. 3, арк. 42—44.

⁸⁷⁷ ДАХО. Материалы о развитии традиционной немецкой системе просвещения (Отчеты, программы, планы, статистические ведомости от 1923/24 уч. г.) // ФР-845. — Оп. 2. — Спр. 1205, арк. 25.

⁸⁷⁸ Там само. — Ф.Р-998/1. — Оп. 195. — Спр. 3, арк. 44—45.

навчому матеріалу⁸⁷⁹. Особливість їх полягала в тому, що у структурі організаційної діяльності навчання німецьких дітей переважав зміст, спрямований на забезпечення загальнокультурних та національних цінностей, формування особистих якостей, індивідуальний характер розвитку школярів з урахуванням їхніх культурних особливостей (знання мов, елементів традиційної культури, звичаїв, норм поведінки, інтересів, нахилів та навиків господарювати)⁸⁸⁰.

Аналіз навчальних планів і програм німецьких шкіл показав, що у 1924—1927 рр. в основу навчально-виховних установ покладалася трудовий процес, зв'язок навчання й виховання з народним господарством. Виховання й навчання проводилися рідною мовою учнів, російська мова запроваджувалася як обов'язкова в усіх школах із неросійською викладовою мовою. Діяльність шкіл національних меншин відбувалася згідно з Положенням про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури (1927), у якому зазначалося, що «мови всіх національностей, які проживають на території Української Соціалістичної Радянської Республіки, є рівноправними»; «Мережу освітніх установ належить будувати так, щоб людина кожної національності мала змогу дістати початкову (школи соцвиху) освіту своєю рідною мовою»; «Українську мову та українознавство в усіх школах і дитячих будинках національних меншин і російську мову в усіх школах і дитячих будинках з неросійським населенням належить викладати як обов'язкову дисципліну, відповідно до встановленого навчального плану»⁸⁸¹.

У 1929 р. Пленум ДНМК затвердив розроблені програмовою комісією нові навчальні плани та тематику комплексів для різних типів шкіл. Вони були відмінними від попередніх (1927): зменшилася кількість годин на розумову діяльність; збільшилося число годин на виховну, практичну, громадсько корисну діяльність; у II концентрі курс географії розподілено між суспільствознавчим та природничим циклами; встановлено, що зміст навчальних планів і програм різних типів досліджуваних шкіл відтворював особливості диференційованого підходу до навчання в початковій та середній

⁸⁷⁹ Там само. Учебные планы, программы, материалы отчетов и др. // ФР-845. — Оп. 2. — Спр. 1205, арк. 20—21.

⁸⁸⁰ ДАХО. Материали о развитии традиционной немецкой системе просвещения (Учебные планы, программы, материалы отчетов и др.) // ФР-845. — Оп. 2. — Спр. 696, арк. 55.

* В УСРР повітові національні секції при відділах освіти діяли до 1925 р.

⁸⁸¹ Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр.: [зб. док.]. — К.: Політвидав України, 1959. — Т. 1. — С. 158.

школі протягом 20-х років, а саме за змістом освіти: національний принцип (за мовою) та інтернаціональний (за змістом).

Постановою Колегії Наркомосу доручалося ДНМК стежити, щоб у відповідних програмах і підручниках української мови належне місце було відведене висвітленню історії, економіки, життя та побуту національних меншин. Окрім того, окружні інспектури народної освіти зобов'язалися розробити для шкіл кожної округи додаткові конкретні програми про особливості життя найбільш значних національних груп певної округи.

Цілком слушною була рекомендація НКО УСРР місцевим органам народної освіти активніше реалізувати спільні позаурочні заходи учнів різних національних шкіл певної місцевості, налагодити спільне взаємовідвідування учителями цих шкіл уроків та виховних заходів⁸⁸². Звичайно, вивчення трьох мов (рідної, української та російської), елементів українознавства мало позитивне значення, відкривало можливості для учнів з національних меншин продовжити за бажанням навчання в українських чи російських школах другого концентру. Важко переоцінити значення вивчення у національних школах української мови і культури, що істотною мірою сприяло порозумінню між різними національними групами, вихованню в дусі взаємоповаги одна до одної.

Отже, до беззаперечних досягнень німецького шкільництва 20-х років XX ст. слід віднести налагодження навчального процесу, здійснення загальної обов'язкової початкової, семирічної освіти молоді, а також надання державної підтримки в подальшій виробничій діяльності. Та, незважаючи на піднесення німецького освітнього простору в Україні, що мало особливості й дало змогу німецькій освітній системі розвиватися швидкими темпами порівняно з іншими етносами, у політичного та державного керівництва відбулося переосмислення подальшого вільного розвитку національних меншин в УСРР. Це спричинило різке згортання німецької освіти наприкінці 20-х років. На жаль, згортання політики коренізації, масові незаконні репресії проти німецького населення звели нанівець набутий цінний досвід, дискредитували його в очах педагогічної громадськості.

Масштабне втручання радянської влади в систему освітньо-культурних установ німецьких груп призвело до закриття німецьких приватних шкіл і перетворення їх на державні школи, що стало найпотужнішою причиною посилення протистояння німецьких груп радянській владі. Особливо великий вплив мало домінування

⁸⁸² ЦДАГО України. Матеріали про стан та розвиток німецької національної освіти в Україні (звіти Комітету правління німецької освіти) // Ф.1. — Оп. 2. — Спр. 2688, арк. 70, 71.

російської мови над німецькою, створення шкільного устрою, який поступово мав ліквідувати національну німецьку освіту⁸⁸³. У другій половині 20-х років німецькі школи було розформовано, а учнів, які в них навчалися, на початку 30-х років переведено до українських та російських шкіл. Тенденція виразної радянзації лише значною мірою погіршила статус німецьких шкіл, одержавлення яких зумовлене розгортанням активної боротьби німецьких груп за національну школу як боротьби за свою етнічність. Вони протягом 20-х років намагалися зберегти відданість німецьким національним традиціям і прихильність до лютеранства.

Однак період коренізації відіграв важливу роль у розвитку німецьких меншин на межі з 1920—1928 рр., став одним із найважливіших компонентів отримання освітньої культури німецьких школярів на території УСРР, яка була невід’ємною частиною загальної системи освіти України в 20-х роках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдієнко М. О. Народна освіта на Україні / М. О. Авдієнко. — Х.: ЦСУ УСРР, 1927. — 102 с.
2. Будівництво Радянської України: у 2 вип. — Вип. 2: Господарче та культурне будівництво. — Х.: Держвидав України, 1927. — 176 с.
3. Бюллетень Народного Комиссариата Внутренних Дел. — 1923. — № 21. — С. 57.
4. Вісті ВУЦВК. — 1922. — 17 листоп.
5. Кодекс законів о народном просвещении УСРР. — Харьков: Издание НКП УССР, 1922. — 77 с.

3.8.5. Особливості роботи кримськотатарських шкіл у контексті здійснення диференційованого підходу до навчання

Хоча з 1921 р. по 1954 р. територія Кримського півострова мала офіційний статус Кримської автономної СРР у складі РСФРР, ми, з огляду на сучасні реалії України як незалежної держави, до складу якої входить і Автономна республіка Крим, вважали за доцільне висвітлити особливості реалізації диференційованого підходу до навчання у кримськотатарських школах у досліджуваній період.

Система шкільного навчання кримськотатарських дітей на початку ХХ ст. зберігала традиційно-мусульманський характер.

⁸⁸³ ЦДАВОВ України. Матеріали національних меншин в Україні (законодавчі акти, статистичні звіти, звіти про діяльність німецьких шкіл, докладні матеріали відносно шляхів реалізації політики коренізації, поширення мережі німецьких національних шкіл) // Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1234, арк. 13—14.

Навчальний процес здійснювався переважно в міських мечетях, при яких спочатку діяли школи двох типів — мектебе (початкова школа) і медресе (середня школа), а згодом перехідною ланкою між ними стала мектебе-руштіє (лише з 1919 по 1920 р.)⁸⁸⁴. Ці школи, як і вся система навчання в них, цілком підпорядковувалися ісламському віровченню.

Основна маса татарських дітей (близько 10 тис.) навчалися в конфесійних мектебе й медресе, яких до 20-х років налічувалося у Криму майже 310⁸⁸⁵. Решта дітей (до 10% основного складу населення) не навчалася, бо навчання було платним, а сім'ї здебільшого жили на далеких хуторах. Сума плати не регламентувалася, а вносилася як пожертви. Також не було встановлено точного віку прийому до кримськотатарської школи, тому приймалися діти віком від семи до десяти років. Навчальний план передбачав вивчення основ мусульманської релігії, азів російської та кримськотатарської мов.

Після закінчення початкової школи учні складали вступний іспит до медресе, на якому враховувався рівень знань Корану, а не літератури та мови. Якщо діти погано його знали, то поверталися до початкової школи незалежно від віку⁸⁸⁶.

У сільських місцевостях також були мечеті, але в селах предмети викладав один педагог, а не два чи три, як у місті⁸⁸⁷.

На початку XX ст. населення Автономної Кримської Радянської Соціалістичної Республіки, що входила до складу Російської Федерації (1921), становили українці, росіяни і білоруси — 51,5%, татари — майже 26, євреї — близько 7, німці — майже 6, греки — понад 3, вірмени — до 2, болгары — 1,6%; поляки, караїми, естон-

⁸⁸⁴ Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі ДАВАРК). Справа обкому РКП (б) і ВКП (б) Крим. Ревкому. Протоколи засідань, отчеты об исследовании школ национальных сел, переписка с республиканскими секциями (УСССР и РСФСР) // Ф.П-1. — Оп. 1. — Спр. 3, арк. 15.

⁸⁸⁵ ДАВАРК. Статистические сведения (ЦСУ Крымского региона). Сводные таблицы по подготовке специалистов, сведения о количестве школ и учащихся, динамика движения педагогических кадров и данные об уровне профессиональной подготовке; итоги обследования школ по языку обучения // Ф.Р. 219. — Оп. 1. — Спр. 1, арк. 20; Десять лет Советского Крыма: сб., посв. десятилетию советизации Крыма (1920—1930) / под ред. Козлова И. и др. — Симф.: Крымское гос. изд-во, 1930. — С. 64.

⁸⁸⁶ ЦДАВОВ України. — Народний комісаріат освіти (далі НКО) УСРР м. Харків (1920—1940). Матеріали про стан та розвиток народної освіти (звіти, протоколи, звіти кримськотатарських та татарських шкіл Таврійської губернії) // Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 290—3/330, арк. 50.

⁸⁸⁷ ЦДАРК. Дело Крымского Центрального Статистического Управления // Ф.Р-460, оп. 3, спр. 1818, арк. 45зв.; Десять лет Советского Крыма: сб., посв. десятилетию советизации Крыма (1920—1930) / под ред. Козлова И. и др. — Симферополь: Крымское государственное издательство, 1930. — 430 с.

ці, чехи, словаки та інші народи — понад 3%⁸⁸⁸. Державними мовами автономної республіки були російська і кримськотатарська⁸⁸⁹. В основі адміністративного поділу лежав національний принцип. Початковий всеобуч на території Криму здійснювався більш як 20 мовами. Мовами національних меншин виходило 35 газет і журналів. Але, незважаючи на розмаїтий склад кримського населення та різномовні видання, перші роки становлення радянської школи для кримськотатарського населення були найскладнішими й істотних результатів не дали. Вони лише поклали початок величезним шкільним перетворенням.

В основі навчального процесу лежала радянська організація. Суть її полягала в тому, що школи повністю змінювали характер організації навчального процесу, відбувалася перебудова з конфесійного на світське навчання. Більшість кримськотатарських шкіл при мечетях закрилися (1920), а ті, які залишилися, були реорганізовані у звичайні трудові школи⁸⁹⁰. Батьки боялися віддавати дітей до цих шкіл через відсутність кваліфікованих педагогів і шкільного приладдя.

Статистичні дані свідчать про те, що кримськотатарські школи поділялися на дві ступені: I ступінь — I—IV класи і II—V—VII класи. Шкіл I ступеня налічувалося лише п'ять⁸⁹¹. На 1920 р. з них тільки одна була справжньою татарською школою, де навчання велося кримськотатарською мовою. Решту шкіл становили змішані, де викладання здійснювалося російською і частково мовами національних меншин. Тут навчалися діти кримськотатарських, німецьких та єврейських груп. Народний комісаріат освіти не обмежував

⁸⁸⁸ ЦДАВОВ України. НКО УСРР м. Харків (1920—1940). Матеріали про стан та розвиток народної освіти (протоколи, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розпис та звіти педагогічного колективу шкіл Таврійської губернії). Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 168, арк. 64.

⁸⁸⁹ ДАВАРК. Рішення Джанкойського окружного відділу народної освіти Кримської АРСР про вивчення другої місцевої мови (російської) від 02.01.1921 р. // Ф.Р-460, оп. 3, спр. 1818, арк. 46; Конституція Кримської АССР і положення, постановлення і інструкції до строення органів влади Кримской АССР, объеме их прав и круге деятельности. Вып. 1. — Симферополь: ЦИК Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и краснофлотских депутатов Кримской АССР, 1930. — С. 10—32.

⁸⁹⁰ ДАВАРК. Статистика кримскотатарских, немецких, польских, еврейских та др. нац. школ меншин. Итоги преобразования конфессиональных учебных заведений; итоги передачи помещения вместе со всем имуществом в ведение Народного Комиссариата Просвещения в Крыму // Ф.Р. 100. — Оп. 4. — Спр. 7, арк. 7зв.

⁸⁹¹ ДАВАРК Справа апарату державної влади Кримської АССР (Справи місцевих рад: до якої входили комісаріати ЦВК і РНК) внутрішні справи, справи юстиції, просвіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, землеробства, продовольства, фінансів, праці, ради народного господарства, робітничо-селянського господарства, інспекції, зв'язку, статистики шкіл Кримської АССР // Ф.Р-663. — Оп. 1—5. — Спр. 2, арк. 1, 12, 117—128.

місцевої ініціативи Криму. Першим навчальним планом став план єдиної семирічної трудової школи на 1920/21 навчальний рік, який упроваджував державні програми та орієнтовний навчальний план (досі школи працювали на основі своїх програм)⁸⁹². За новим навчальним планом радянська школа оголошувалася відокремленою від церкви, а з уведенням загальноосвітніх і професійних предметів кримськотатарські школи перетворилися на школи загального типу. За основу нової програми для кримськотатарських шкіл було взято «Програму та загальні правила для кримських духовних татарських мектебе» (конфесійних для хлопчиків і світських для дівчаток) та «Програму та загальні правила для кримських духовних татарських медресе» (1917)⁸⁹³. Поєднання, удосконалення та перебудова цих програм забезпечили наближення до єдиної програми навчання.

Аналіз навчальних програм та планів кримськотатарських шкіл показує, що для Кримської АРСР характерним було право приймати рішення щодо змін програм та навчальних планів з урахуванням місцевих звичаїв, мови та інших особливостей кримськотатарського народу. Це дало можливість викладати у них правопис татарської мови, арифметику, географію, геометрію, а іноді й історію релігії.

Протягом 1920/21 навчального року кількість кримськотатарських шкіл значно збільшилася, але якість залишилася незмінною. Так, аналіз планів і звітів Євпаторійської кримськотатарської школи свідчить, що її матеріальне становище було тяжким. Діти не мали не тільки парт, а й підручників, писали на окремих аркушах. Така ситуація спостерігалася майже в кожній євпаторійській і в деяких сімферопольських школах, що фінансувалися державою⁸⁹⁴. Отже, за статистикою Кримської АРСР, понад 100 шкіл були в занедбаному стані⁸⁹⁵. Зважаючи на таке критичне становище, більшість кримськотатарських шкіл не могли самостійно функціонувати. Ними стали опікуватися різні громадські об'єднання кримських татар⁸⁹⁶. Спочатку це була спонсорська допомога, а згодом установили

⁸⁹² ДАВАРК. Учебные программы и бюджеты учебных заведений составленные Дирекцией народного просвещения Крымской татарской национальной директории. На татарском и русском языке // Ф.100. — Оп. 1. — Спр. 3, арк. 1—19.

⁸⁹³ Там же. — Арк. 1—6, 22—28.

⁸⁹⁴ Дело Евпаторийского райОНО Автономной Крымской Советской Социалистической Республики. Итоги работы конфессиональных татарских мектебе и медресе. Бюллетени НКП Крыма. Ф.Р-4025. — Оп. 1. — Спр. 1, арк. 2—18.

⁸⁹⁵ ЦДАВОВ України. — НКО УСРР м. Харків (1920—1940). Матеріали про стан та розвиток народної освіти... // Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 290. — 3/330, арк. 50—51 зв.

⁸⁹⁶ Там же.

плату за навчання в розмірі 1 крб на місяць. З появою спонсорів приміщення кримськотатарських шкіл, хоч і нагадували державні російські школи, але набули кращого вигляду порівняно з початком 1920 р. і навчання стало якіснішим.

Відповідно до документа «Програма та загальні правила для кримськотатарських початкових шкіл» (1920) передбачалося викладання таких предметів: для молодших школярів — правопис, чистописання, рідна мова, татарська й перська, початкова арифметика, природознавство, фізична культура, співи, праця; для старших — рідна мова, математика, історія з громадянознавством, географія, російська й українська мови, фізика й хімія, фізична культура, суспільно корисна праця, клубна робота. Кількість годин на вивчення цих предметів за рекомендацією Наркомосу визначали місцеві органи народної освіти й безпосередньо педагогічні колективи⁸⁹⁷.

За орієнтовним планом Наркомосу для Кримської АРСР на 1920/21 навчальний рік план кримськотатарських шкіл передбачав вивчення української мови з IV по VII клас для російських, німецьких, єврейських та кримськотатарських груп. На це виділялося 3 год на тиждень. Важливо зазначити, що українська мова, хоч і входила до програми та плану, проте не викладалася. Тому замість неї запланований час витрачався на вивчення рідної мови, що розпочиналося з I класу. На неї відповідно до плану в I—V класах відводилось по 2 год, а в IV—VII — по 4 год на тиждень. Для вивчення другої місцевої мови (російської) у IV—VII класах передбачалося 3 год на тиждень. З 4-го року навчання розпочиналося вивчення загальноосвітніх предметів — математики, природознавства, історії з громадянознавством, географії; з шостого — фізики й хімії. На фізику й хімію разом у VI—VII класах планувалося лише по 3 год на тиждень⁸⁹⁸.

Історія і географія мали по 2 год на тиждень. Відмінність полягала в тому, що у старших класах по одному уроку з історії та географії на тиждень передбачалося на повторення вивченого в молодших класах. До того ж матеріал доповнювався певними відомостями, переважно з історії кримських татар.

Обов'язковими для кримськотатарських шкіл I ступеня вважалися рідна мова, історія ісламу, правопис, чистописання⁸⁹⁹. У не-

⁸⁹⁷ ДАВАРК. Учебные программы и бюджеты учебных заведений составленные Дирекцией народного просвещения Крымской татарской национальной дирекции. На татарском и русском языке // Ф.100. — Оп. 1. — Спр. 3, арк. 2—8.

⁸⁹⁸ Там само. — Арк. 1.

⁸⁹⁹ ДАВАРК. Учебные программы и бюджеты учебных заведений составленные Дирекцией народного просвещения Крымской татарской национальной дирекции. На татарском и русском языке // Ф.100. — Оп. 1. — Спр. 3, арк. 2.

дільних школах вивчали віровчення й догмати релігії, правильне читання Корану і тлумачення перських релігійних слів.

Незважаючи на важливість кількісного зростання шкіл для кримських татар та охоплення ними відповідної вікової категорії кримськотатарських дітей, найважливішим питанням залишалися внутрішні зміни в діяльності шкіл. Адже, по суті, будувалася абсолютно нова школа, де відрізнялися від дореволюційних навчальних закладів не тільки мета і завдання, а й методика роботи, внутрішній устрій, навчальні програми, набували іншого характеру стосунки між учнями і вчителями тощо.

Архівні матеріали свідчать про те, що з 1921 по 1922 р. закрито 352 кримськотатарські школи. Причина їх ліквідації полягала в тому, що ці школи створювалися релігійними мусульманськими общинами без узгодження з відділами народної освіти, за браку елементарних умов і відсутності педагогічних кадрів⁹⁰⁰. Адже серед утворених комісаріатів особливо важливе місце посідав НКВС Криму, одним із напрямів діяльності якого були заходи щодо втілення в життя декрету «Про відокремлення церкви від держави». До структури НКВС входив Адміністративний відділ, що складався з трьох підвідділів, у тому числі церковного, йому й було доручено втілення в життя відповідного декрету. Зі створенням НКВС міжвідомчі комісії були розпушені, а їх обов'язки поклали на НКВС. Постановою Наркомосу з церковного підпорядкування до НКО передавалися справи виховання й освіти та всі учбові заклади. Наприклад, у квітні 1921 р. на конференції вчителів Петровського (Татарського) району Керченського повіту було ухвалено резолюцію, в якій зазначалося, що «майже щодня з наших татарських шкіл забирають обладнання, підручники і цим доводять наші школи до повного занепаду. Особливо дивним, на наш погляд, є випадок у с. Кари, де було закрито татарську школу. Ми вважаємо, що ця подія дуже стурбувала наших громадян. Протестуємо одноставно проти таких дій і вимагаємо перевірки»⁹⁰¹.

Попри те, що розвиток татарської національної освіти на початку досліджуваного нами періоду гальмувався багатьма чинниками, позитивним аспектом стало залучення до навчання дівчаток у медресе на відміну від конфесійних мектебе для хлопчиків і для дівчаток.

⁹⁰⁰ Там же; Дело Ялтинского райОНО. Протоколы заседаний, постановления и планы работы райОНО; отчеты о деятельности крымскотатарских, немецких, польских, еврейских, российских школ; переписка с Наркомпросом Крымской АССР // Ф.Р. — 3415. — Оп. 1. — Спр. 1, арк 20—26 зв.

⁹⁰¹ ДАВАРК. Отчеты и планы работы крымскотатарских школ. Отчеты и планы работы Керченской крымскотатарской семилетней школы. Протоколы собраний просвещенцев крымских татар // Ф.Р-1821. — Оп. 1. — Спр. 11, арк. 5.

За архівними даними, колегія Джанкойського окружного відділу народної освіти і президія працівників освіти Кримської АРСР у січні 1922 р. окремо розглянули становище татарських національних шкіл⁹⁰². Татарській секції окружного відділу народної освіти було запропоновано залишити на державному забезпеченні школи, де налічувалося понад 20 учнів⁹⁰³. У разі потреби татарській секції надавалася можливість відкрити нові школи. До Наркомату освіти Криму надійшло клопотання про виділення продовольчих пайків педагогічним працівникам татарських шкіл через злидні в татарських селах та неспроможність матеріально допомогти.

На відміну від орієнтовного плану на 1920/21 навчальний рік орієнтовний план Наркомосу для Кримської АРСР на 1921/22 навчальний рік було удосконалено й перебудовано⁹⁰⁴. Відмінність полягала в тому, що план кримськотатарських шкіл передбачав вивчення української мови з VII класу. На неї передбачалося 2 год на тиждень. Вивчення рідної мови тривало в I — III класу по 4 год на тиждень, а в IV—VII — по 6 год. Навчання велося кримськотатарською мовою і лише в деяких сімферопольських школах у старших класах — російською.

У звіті Сімферопольської кримськотатарської школи за 1921/22 навчальний рік зазначено, що українська та російська мови викладатимуться за наявності спеціаліста відповідного профілю⁹⁰⁵.

Обов'язковими для кримськотатарських трудових шкіл I концентру (I—IV групи) вважалися рідна мова, арифметика, фізична культура, співи, суспільно корисна праця, клубна робота. У школах II концентру (V—VII групи) відповідно до настанов Наркомосу мали вивчатися суспільствознавство, українська мова та література, іноземна мова, географія, природознавство, математика, співи, малювання, фізична культура, праця⁹⁰⁶. Кількість годин на вивчення цих предметів за рекомендацією Наркомосу, як правило, визначали місцеві органи народної освіти й безпосередньо педагогічні колективи.

⁹⁰² ДАВАРК. Дело Симферопольской крымскотатарской школы. Отчеты за 1920—1923 гг. // Ф. Р-1258. — Оп. 2. — Спр. 3, арк. 42зв.

⁹⁰³ Там же; Рішення Джанкойського окружного відділу народної освіти Кримської АРСР про становище татарських шкіл від 04.01.1922 р. // Ф. Р-460. — Оп. 2. — Спр. 2, арк. 52.

⁹⁰⁴ ЦДАРК. Рішення Джанкойського окружного відділу народної освіти Кримської АРСР про вивчення другої місцевої мови (російської) від 02.01.1921 р. // Ф. Р-460, оп. 3, спр. 1818, арк. 46.

⁹⁰⁵ Дело Симферопольской крымскотатарской школы. Отчеты за 1920—1923 гг. // Ф. Р-1258. — Оп. 2. — Спр. 3, арк. 42зв.

⁹⁰⁶ Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965) / М. С. Гриценко. — К.: Рад. шк., 1966. — С. 94.

Серед кримськотатарських трудових шкіл вирізнялася татарська досвідно-показова Сімферопольська школа I ступеня (1922). Аналіз архівних матеріалів дає можливість ознайомитися з її позитивним досвідом. Вона була базою, де Наркомат освіти Криму випробовував нові навчальні програми для татарських шкіл (табл. 13.16).

Таблиця 13.16

**Навчальний план досвідно-показової
Сімферопольської школи I ступеня
на 1922/23 навчальний рік⁹⁰⁷**

№ п.п	Предмети	Класи						
		1	2	3	4	5	6	7
1.	Вітчизнознавство та історія релігії	12	12	13	13	-	-	-
2.	Татарська грамота	4	4	4	4	6	13	14
3.	Татарська література	1	2	3	4	4	4	4
4.	Арабська мова	1	2	2	3	3	3	3
5.	Іранська мова	-	1	1	3	3	3	3
6.	Українська мова	-	-	-	3	3	3	3
7.	Російська мова	-	-	-	3	3	3	3
8.	Арифметика	4	4	4	2	-	-	-
9.	Алгебра з геометрією	-	-	-	-	2	2	2
10.	Історія у зв'язку із суспільствознавством	-	-	-	-	2	2	2
11.	Географія	-	-	-	-	2	2	2
12.	Практична робота (громадсько корисна робота, виробнича робота в майстернях)	-	-	-	1	1	4	4
13.	Фізика	-	-	-	-	-	1	2
14.	Хімія	-	-	-	-	-	1	2
15.	Фізіологія	-	-	-	-	2	2	2
16.	Шкільна гігієна і санітарія	1	2	2	1	1	-	-
17.	Малювання і ліплення	2	2	2	1	-	-	-
18.	Ручна праця	1	2	2	1	-	-	-
19.	Ігри і фізичні вправи	2	2	2	2	2	2	2
20.	Співи	1	2	2	-	-	-	-
Разом		29	35	37	40	44	45	47

Навчально-виховний план школи на 1922/23 навчальний рік передбачав такі предмети: рідна та російська мови, арифметика, алгебра з геометрією, елементарна фізика та хімія, природознавство (жива і нежива природа, а також початки фізіології та гігієни),

⁹⁰⁷ Из практики татарской опытной школы в Симферополе // Педагогическая жизнь Крыма. — 1925. — № 3—4. — С. 84—85.

географія, історія у зв'язку із суспільствознавством, малювання, ліплення та інші вправи, що сприяли фізичному розвитку, ручна праця різних видів та співи. Арабська та іранська мови вивчалися для загального розуміння учнями релігійних понять.

У І класі основним предметом було вітчизнознавство, у зв'язку з яким вивчалися рідна та російська мови, математика, природознавство, малювання, ручна праця, ліплення, співи та ігри. Кожен клас мав одного вчителя. З четвертого року допускалося проведення окремих занять учителями-предметниками, але їм пропонувалося об'єднувати такі предмети, як математика і фізика, природознавство і географія, рідна мова та історія, що доповнювалося історією свого народу.

Тривалість роботи дітей у школі в перші три роки не перевищувала 3—4 год на день, а надалі — 5 год. Навчання здійснювалося кримськотатарською мовою аж до закінчення школи. Російська мова вивчалася з II класу (по 2 год), а українська хоч і передбачалася планом, через відсутність фахівців не викладалася. На українську мову планувалося 2 год, але їх використовували на вивчення кримськотатарського письма. У суботу та неділю кримськотатарські школи не працювали. Субота присвячувалася відпочинку дітей удома, а в неділю вони відвідували недільні школи⁹⁰⁸.

Досвід обласної Сімферопольської татарської школи II ступеня свідчить, що вона, незважаючи на складні умови існування, показувала приклад творчого підходу до роботи. Більшість предметів у ній викладалися рідною мовою учнів, але деякі (фізика, малювання) через недостатню кількість предметних педагогів із знанням кримськотатарської мови — російською. Ця проблема стояла перед усіма кримськотатарськими школами II ступеня і створювала значні труднощі при побудові курсу, потребуючи ретельного узгодження програм. Щодо фізики було вжито заходів для її зв'язку з найближчими предметами, які викладалися кримськотатарською мовою: природознавством і математикою. Загальні частини курсу мір і вимірів, явища в газах, рідині, теплові явища — усе вивчалось заздалегідь, на заняттях із того предмета, де викладання здійснювалося рідною мовою учнів. Крім того, важкий матеріал опрацьовувався також на уроках рідної мови. За допомогою використання такої методики предмет, що викладався не цілком зрозумілою учням мовою, не стояв ізольовано, а спирався на близькі предмети. Завдяки цьому підходу результати навчання значно підвищувалися⁹⁰⁹.

⁹⁰⁸ ДАВАРК. План татарской образцово-показательной Симферопольской школы I ст. от 02.01.22/23 у.г. // Ф.Р-20. — Оп. 3. — Спр. 47, арк. 20.

⁹⁰⁹ Из практики татарской опытной школы в Симферополе // Педагогическая жизнь Крыма. — 1925. — № 3—4. — С. 84—91.

Внутрішнє життя шкіл II ступеня, незважаючи на те, що більшість із них з'явилася пізніше за школи I ступеня⁹¹⁰, було організоване значно краще. Можливо, це пояснювалося тим, що ці навчальні заклади створювалися здебільшого «з нуля» і були менше пов'язані з дореволюційним досвідом роботи, ніж школи I ступеня, а тому активніше використовували досвід російськомовних шкіл. У них улаштовувалися збори і вистави, на яких учителі й учні виступували доповіді з питань народної освіти, гігієни, радянського будівництва та ін.⁹¹¹

Зі звіту про стан шкільної справи на 16 березня 1922/23 навчальний рік бачимо, що термін навчання в початковій кримськотатарській школі становив п'ять років⁹¹². Але багато дітей не закінчували повного курсу, бо рано залучалися до роботи в родинах. Кримські татари переважно жили в селах, тому навесні та восени діти не відвідували школи, допомагаючи рідним господарювати. Отже, для більшості дітей навчання в школі у 20-х роках обмежувалося двома-трьома роками. Міські діти могли здобути повну середню освіту.

Аналіз навчально-виховних планів за 1922/23 навчальний рік сімферопольських, ялтинських, феодосіївських та евпаторійських кримськотатарських шкіл показав, що в Сімферополі була російськомовна досвідно-показова школа, дві російськомовні і три змішані (російсько-татарські, німецько-татарські, єврейсько-німецько-татарські); у Ялті — одна татаромовна школа, дві російськомовні і три змішані (російсько-татарські, німецько-татарські, єврейсько-німецько-татарські); у Феодосії — дві татаромовні школи, одна російськомовна досвідно-показова школа та одна змішана (російсько-татарська); у Євпаторії — дві татаромовні: з них одна досвідно-показова школа, одна російськомовна досвідно-показова школа і три змішані (російсько-татарська, німецько-татарська, єврейсько-німецько-татарська). Навчання проводилося мовами національних меншин⁹¹³.

За звітом Феодосійської татарської школи II ступеня, яка розпочала свою роботу 7 листопада 1923 р., учні відвідували тютюнову фабрику, млин, цегельний завод, музей старожитностей, художній

⁹¹⁰ Там же.

⁹¹¹ ДАВАРК. Отчеты Народного Комиссариата просвещения УССР в ЦК КП (б) У о деятельности за 1922—1923 гг. Сводки, статистические сведения Народного Комиссариата просвещения Крыма о сети учебных заведений... количество школ по селам и др. вопр. // Ф.Р-20. — Оп. 20. — Спр. 1776, арк. 198зв.

⁹¹² Там же.

⁹¹³ ДАВАРК. Отчеты Народного Комиссариата просвещения УССР в ЦК КП (б) У о деятельности за 1922—1923 гг. Сводки, статистические сведения Народного Комиссариата просвещения Крыма о сети учебных заведений... количество школ по селам и др. вопр. // Ф.Р-20. — Оп. 20. — Спр. 1776, арк. 198зв.

музей і картинну галерею І. Айвазовського, мінеральне джерело, дезінфекційну камеру та інші об'єкти. Навчальний план викладання предметів мав таку структуру: всі предмети поділялися на два цикли — гуманітарний і природничо-математичний. У першому циклі навчальні предмети об'єднувалися навколо суспільствознавства, у другому — групувалися у виробничому напрямі⁹¹⁴.

У роботі дев'яти гуртків (політичний, драматичний (татарський і російський), національний, фізичний, математичний, спортивний, хоровий, художній та бібліотечний) брали участь 468 учнів. У середньому кожний учень відвідував більш як два гуртки. Для учнів міських шкіл проводили екскурсії в села регіону, де вони допомагали збирати урожай овочів та фруктів, а також складали звіти про проведenu роботу⁹¹⁵.

Через великий обсяг програми із суспільствознавства на допомогу учням залучалися суміжні предмети: рідна та російська мови, математика. Всю історичну частину суспільствознавства проходили на уроках рідної мови. А оскільки нормою ставала практика шкільних екскурсій у радгоспи, кооперативи, сільради, на залізницю й інші підприємства та в установи, всі технічні терміни (завод, верстат, механізм, виробництво) вивчалися на уроках російської мови в тематичних бесідах. На уроках суспільствознавства діти складали колекції мінералів, гербарії. Статистичний цифровий матеріал викладався на уроках математики. Арабська та іранська мови вивчалися як факультативні⁹¹⁶.

Неабияка увага в обласній Сімферопольській татарській школі приділялася російській мові, але пріоритет віддавався не орфографії, а вивченню класичних зразків поетичних творів. Перед викладачами ставилося суто практичне завдання — всіма способами допомогти учням опанувати російську мову, щоб вони могли читати книги, газети, написати лист, заяву, протокол, скласти акт, вести щоденник, вивчати предмети, які цією мовою викладалися. Російська мова розглядалася лише як технічний засіб для учнів у їхньому шкільному і позашкільному житті. У практиці роботи використовувались і нові методичні знахідки. Для активізації вивчення російської мови було організовано видання стінгазети, а також колективне листування з учнями шкіл інших регіонів України

⁹¹⁴ ДАВАРК. Учебные программы и бюджеты учебных заведений составленные Дирекцией народного просвещения Крымской татарской национальной дирекции. Отчет Феодосиевской татарской школы второй ступени // Ф.100. — Оп. 1. — Спр. 2, арк. 4—9.

⁹¹⁵ Там же. — Арк. 9—18.

⁹¹⁶ ДАВАРК. Дело образцовой Симферопольской школы; программа, планы, протоколы, отчеты, докладные записки. План татарской образцово-показательной Симферопольской школы I ст. от 02.01.22/23 у.г. // Ф.100. — Оп. 1. — Спр.4, арк. 23—27.

та Росії⁹¹⁷. Такий підхід давав дітям можливість набувати поряд із теоретичними знаннями практичні. Це не тільки тісно пов'язувало навчальний процес із політичним, економічним і культурним життям країни та регіону, а й робило його більш цікавим і пізнавальним.

Навчальні плани змішаних шкіл істотно не відрізнялися від татарської школи. Вони були однотипними. Так, навчальний план Сімферопольської змішаної російсько-татарської школи на 1922/23 навчальний рік містив рідну мову, математику з арифметикою, природознавство (жива і нежива природа, а також початки фізіології та гігієни), малювання, ліплення, ручну працю, співи; з VI класу вивчалися татарська, російська, українська мови, алгебра, геометрія, тригонометрія, елементарна фізика, хімія, географія, історія у зв'язку із суспільствознавством. У татарській групі викладалися такі самі предмети, а також російська і татарська мови з молодших класів.

Порівнюючи навчальний план Сімферопольської змішаної російсько-татарської школи та Київської семирічної трудової школи, бачимо, що навчальний план Сімферопольської був подібним до плану семирічної трудової школи. Так, у Київській школі вивчали: рідну, арабську, іранську та російську мови⁹¹⁸, математику з арифметикою, алгебру з геометрією і початками тригонометрії, елементарну фізику та хімію, природознавство (жива і нежива природа, а також початки фізіології та гігієни), географію, історію у зв'язку із суспільствознавством, малювання, ліплення, ручну працю різних видів, співи та інші вправи, що сприяли фізичному розвитку. Німецька як іноземна мова починалася з шостого року навчання. У перших групах основним предметом було вітчизнознавство, у зв'язку з яким вивчалися рідна мова, математика, природознавство, малювання, ручна праця, ліплення, співи та ігри. На них передбачалося (з I по IV клас) по 1 год, лише на вивчення рідної мови — 2 год, а з V класу додавалося на вивчення рідної мови та математики ще по одній годині. У VI класі діти продовжували вчити рідну мову та вітчизнознавство — 3 год на тиждень і починали вивчати російську мову — 3 год, німецьку, алгебру — по 2, геометрію, географію, фізику, хімію — по 2 год; з VII класу вивчали тригонометрію — 2 год. Робота дітей у школі в перші три роки

⁹¹⁷ Из практики татарской опытной школы в Симферополе // Педагогическая жизнь Крыма. — 1925. — № 3—4. — С. 89.

⁹¹⁸ ДАВАРК. Отчеты и планы работы крымскотатарских школ. Отчеты и планы работы Симферопольских крымскотатарских школ. Отчеты и планы работы Керченской крымскотатарской семилетней школы. Протоколы собраний просвещенцев крымских татар // Ф.Р-1821. — Оп. 1. — Спр. 11, арк.11, 14, 5; КОДА. Справа про діяльність шкіл національних меншин // Ф. 141. — Оп. 1. — Спр. 8, арк. 63.

не перевищувала 4 год на день, а в наступні — 5 год. Один день на тиждень використовувався для роботи поза програмою.

У німецько-татарській школі вивчалися такі предмети: у німецькій молодшій групі — рідна мова, математика з арифметикою, природознавство (жива і нежива природа, а також початки фізіології та гігієни), малювання, ліплення, ручна праця, співи; з VI класу — татарська, російська, українська мови, алгебра, геометрія, тригонометрія, елементарна фізика, хімія, географія, історія у зв'язку з суспільствознавством. Навчання велося за групами.

Наповнюваність кожної групи міської старшої школи могла становити від 10 до 30 осіб, а сільської змішаної школи — до 20 осіб. Німецька група могла включати до п'яти осіб, а в старших класах — від 8 до 10. Навчання велося мовою національних меншин. Програма для татарських і змішаних шкіл була однаковою⁹¹⁹.

За даними шкільної документації кримськотатарських шкіл, на 1923/24 навчальний рік кількість цих шкіл значно збільшилася. Порівняно з початком 20-х років їх налічувалося 698, тоді як національними вважалися тільки 68 татарських шкіл.

У 1925 р. радянська влада Кримської АСРР провела найбільші реформи у сфері шкільної освіти кримських татар. Керівним документом стала постанова колегії Народного комісаріату освіти РСФРР «Про запровадження латинської абетки в турецько-татарських народностей, що визнають іслам» від 9 червня 1925 р.⁹²⁰ Нею передбачалося переведення кримськотатарської писемності на латинізований ново-тюркський алфавіт замість арабського⁹²¹. У зв'язку з постановою посилювався нагляд за школами щодо викладання цієї мови. Зі звіту Сімферопольської обласної досвідно-показової школи за 1925/26 навчальний рік випливає, що в ній навчалося 213 учнів і вона працювала за навчальними програмами, розробленими Наркоматом освіти Криму з вивчення нового латинського алфавіту. Згадана постанова була покладена в основу рішення Ради народних комісарів Кримської АРСР про запровадження в середній школі республіки навчання на національному татарському алфавіті (НТА).

⁹¹⁹ ДАВАРК. Отчет Феодосиевской татарской школы второй степени. Ф. 100. — Оп.1. — Спр. 2, арк. 4—9; Там же. Учебные программы и бюджеты учебных заведений составленные Дирекцией народного просвещения Крымской татарской национальной дирекции (программы смешанного типа школ Крымского региона). Ф.100. — Оп.1. — Спр. 3, арк. 45.

⁹²⁰ ДАВАРК. Сведения о деятельности Крымского Центрального Комитета Нового тюркского алфавита. 1924—1936 гг. // Ф.Р-663/2. — Оп. 1. — Спр. 1, арк. 77—83; Народное просвещение. — 1925. — № 7—8. — С. 214.

⁹²¹ ДАВАРК. Постановою колегії народного Комісаріату освіти РРФСР «Про введення латинського шрифту в тюрксько-татарських народностей, що визнають іслам», ухвалено 9 червня 1925 р. // Ф.Р-20. — Оп. 2. — Спр. 47, арк. 69.

На вимогу громадськості Наркомат освіти Криму в 1925 р. створив комісію з перегляду положення про початкову школу та навчальних програм. До кінця року завершилося переведення кримськотатарського алфавіту на національну татарську абетку. Згідно з рішенням Наркомату освіти Кримської АРСР програму для кримськотатарських медресе (1920) удосконалено за вимогами про введення латинського шрифту для тюрксько-татарських народностей. Зокрема, розділ з письма для молодших школярів (татарська група) замість вивчення арабської грамоти передбачав опанування татарської абетки. Програма містила такі предмети: рідна мова (правопис, чистописання), початкова арифметика, природознавство і вітчизнознавство, співи, праця; для старших школярів — рідна мова, математика, історія з громадянознавством, суспільствознавство, географія, російська й українська мови, фізика й хімія, суспільно корисна праця, клубна робота. Цей перехід стосувався і комплексних програм кримських досвідно-показових шкіл, у молодших класах яких шкіл навчання здійснювалося татарською мовою, де вивчалися ази правопису й татарська абетка⁹²².

Аналіз звіту Сімферопольської обласної досвідно-показової школи показав, що учні молодших класів з 1925 р. почали навчатися за татарською абеткою. На неї було виділено 8 год на тиждень як на додаткову форму навчання. З березня 1925 р. НКО Криму запровадив однотипний план розподілу навчальних годин у всіх кримськотатарських школах, а саме: перше навчальне півріччя для I класу: 18 тижневих годин і жодних завдань додому; у IV і V класах максимум тижневих годин — 28 і роботи поза школою — не більш як 4 год на тиждень⁹²³. Навчання відбувалося за кримськотатарськими і російськомовними навчальними підручниками (граматика, література, математика тощо)⁹²⁴.

З 1928 р. вводилося вивчення нового татарського алфавіту — 6 год на тиждень (нова літературна мова була складена на основі середньовічного діалекту кримськотатарського населення). Завдяки мові організація навчальної роботи покращилася.

⁹²² ДАВАРК. Дело образцовой Симферопольской школы; программа, планы, протоколы, отчеты, докладные записки. План татарской областной образцово-показательной Симферопольской школы I ст. от 1924/25 уч. г. // Ф.Р-100. — Оп. 187. — Спр. 4, арк. 6.

⁹²³ Регламентация часов работы в школах 1-й ступени // Красный Крым. — 1927. — 18 марта. — № 63 (1883). — С. 3.

⁹²⁴ ДАВАРК. План татарской образцово-показательной Симферопольской школы I ст. от 02.01.22/23 у.г. // Ф.Р-20. — Оп. 3. — Спр. 47, арк. 20; Там же. Отчеты и планы работы крымскотатарских школ. Отчеты и планы работы Керченской крымскотатарской семилетней школы. Протоколы собраний просвещенцев крымских татар // Ф.Р-1821. — Оп. 1. — Спр. 11, арк. 5.

У 1929 р. нові навчальні програми не лише скасовували комплексно-проектний та лабораторно-бригадний методи навчання і відновлювали предметну, класно-урочну систему, а й урахували вивчення специфічних предметів для кримськотатарських шкіл. Так, у I класі вітчизнознавство замінювалося суспільствознавством (продовжувало вивчатися в середніх та старших класах), а також у молодших класах запроваджувалася робота в майстернях — 4 год, у старших — суспільно корисна праця — 21 год на тиждень. Ця програма була покладена в основу постанови уряду Криму від 29 серпня 1930 р. про введення загального початкового навчання⁹²⁵.

Аналіз показав, що за новою програмою відповідно до постанови кримського уряду від 21 квітня 1932 р. і практично з 1 вересня 1932 р. було введено обов'язкову семирічну освіту⁹²⁶. Лише в листопаді 1932 р. Центральний виконавчий комітет і Рада народних комісарів Криму видали постанову, що визначала тривалість навчального року, канікул і занять у початковій, середній та вищій школі⁹²⁷. Відповідно до цього документа в міських і сільських школах усіх типів заняття мали розпочинатися з 1 вересня. Водночас дещо різнилися терміни закінчення занять для сільської місцевості й міст: у початкових школах міст — 20 травня, у сільській місцевості — 1 червня.

Аналіз навчальних планів кримськотатарських шкіл засвідчив, що незважаючи на обмеженість і незавершеність, підготовка типового навчального плану, доведення його до національних шкіл відіграли позитивну роль у подальшій роботі кримськотатарської школи. Одним із важливих процесів було забезпечення кримським татарам можливості здобуття вищої освіти. Але для цього кримськотатарські школярі мали закінчувати середню російськомовну школу. Якщо випускник неповної середньої кримськотатарської школи здобував середню освіту в національно орієнтованих навчальних закладах рідною мовою, то цим фактично позбавляв себе можливості здобути вищу освіту. Основні причини полягали в тому, що всі вищі навчальні заклади регіону були російськомовними, а наявність у них певної кількості національних груп не розв'язувала проблеми через відсутність національних підручників і недостатню кількість національного професорсько-викладацького складу; навчання російської мови в національно орієнтованих середньоспеціальних закладах здебільшого перебувало на низькому рівні.

⁹²⁵ Програма по русскому языку для татарских и нацмен. школ 1-й степени Кр.АССР (с пятилетним курсом обучения). — Симферополь, 1932. — 8 с.

⁹²⁶ Там же.; ДААРК. Постанова уряду Кримської АРСР від 21 квітня 1932 р. // Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1795, арк. 80.

⁹²⁷ Бюллетень ЦИК Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и краснофлотских депутатов СНК Крымской АССР. — 1932. — 11 декабря. — № 68. — С. 1.

Особливості роботи кримськотатарських шкіл у контексті здійснення диференційованого підходу до навчання дітей у 1920—1932 рр. залежали від змісту навчальної частини, спрямованого на забезпечення загальнокультурних і національних цінностей (урахування місцевих звичаїв, мови, релігії; формування особистісних якостей, індивідуального характеру розвитку школярів з огляду на їхні культурні особливості: знання мов, елементів традиційної культури, звичаїв, норм поведінки, інтересів та нахилів; удосконалення та введення до навчальних програм нової татарської абетки; вивчення російської, української, арабської та іранської мов для загального розуміння), що стало фундаментом для здобуття кримськотатарськими школярами середньої освіти. Завданням кримськотатарської освіти було оволодіння дітьми навичками усної та писемної мови, дотримання вимог культури усного й писемного мовлення; формування національно-мовної свідомості й духовності. Національна освіта кримських татар вважалася однією зі складових загальнодержавної системи освіти. Своєрідність кримських шкіл полягала в тому, що забезпечувалося навчання всіх національних меншин багатонаціонального населення Кримської АРСР, де за бажанням здобували середню освіту всі національні меншини регіону.

Незважаючи на невелику частку татар стосовно інших етносів та постійне іншомовне оточення, татарська меншина протягом 20—30-х років XX ст. зберігала найвищий показник збереження рідної мови серед усіх етносів Криму, що було пов'язано насамперед із високим рівнем релігійності, сповіданням ісламу. Саме релігія виявилася для татар визначним фактором збереження етнічної самосвідомості, культури та мови. Головним вектором виступали не громадянські інститути влади, а релігійні звичаї.

Розглянувши типи, зміст і форми навчальних закладів початку XX ст., де навчалися кримськотатарські школярі, ми дійшли висновку, що вони вирізнялися своєрідним характером та самобутністю, а також пройшли такі етапи у своєму розвитку: масове відкриття національних шкіл, підготовка учителів для кримськотатарської шкільної мережі, доступність для всіх верств населення, можливість здобуття освіти дівчатками, формування кримськотатарської системи навчання, що задовольняла потреби народу в духовному, інтелектуальному становленні, вивчення поряд зі світськими предметами основ віроучення та рідної мови. Згідно з політикою коренізації, яка в Криму проходила у вигляді татаризації, татарське населення в 20-ті роки, отримало ряд державних переваг у національній освіті, які не мали інші національності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Всероссийская перепись 1922 года членов РКП: Итоги партийной переписи 1922 года на Украине. — Харьков: Изд-во ЦК ВКП (б) У, 1922. — 175 с.
2. Десять лет Советского Крыма: сб., посв. десятилетию советизации Крыма (1920—1930) / под ред. И. Козлова и др. — Симферополь: Крымское гос. изд-во, 1930. — 432 с.
3. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. — Харьков: Госиздат Украины, 1927. — 98 с.
4. Карпенко О. До питання культосвітнього будівництва на Україні в другу п'ятирічку. — Х.: Рад. шк., 1932. — 27 с.;
5. Конституция Крымской АССР и положения, постановления и инструкции о строении органов власти Крымской АССР, объеме их прав и круге деятельности. Выпуск 1. — Симферополь: ЦИК Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и краснофлотских депутатов Крымской АССР, 1930. — С. 10—32.
6. Левітан М. Освіта національних меншин // Шлях освіти. — 1927. — № 10. — С. 35—42.
7. Потапчик М. Національне культурне будівництво на Україні за 15 років // Рад. Україна. 1932. — № 11. — С. 9—12.
8. Ряппо Я. П. Короткий нарис розвитку української системи народної освіти. — Х.: Держвидав, 1927. — 40 с.
9. Скрипник М. Наслідки українізації та обслуговування культурних потреб національних меншин УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні НКО УСРР від 14.11.1933. — Х.: Рад. шк., 1933. — 36 с.

Н. М. Гупан

3.9. ВІДОБРАЖЕННЯ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ У ЗМІСТІ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ

Формування радянської державності відбувалося в умовах жорсткої боротьби в усіх сферах життя українського суспільства. Не стала винятком і система шкільної освіти. Радянська школа розбудовувалась як інструмент для формування нового світогляду молоді. Відповідні підходи були й до засобів навчання. У травні 1919 р. за розпорядженням Народного комісаріату освіти УСРР розпочала роботу комісія (у складі 14 осіб) з перегляду та редагування шкільних підручників. Вона мала завдання розробити теоретичні підходи до радянського підручникотворення, ви-